

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННЮ.

(17/29 жовтня р. 1850—2/14 серпня р. 1857).

Критико-біографічний нарис.

Написав О. Ю О Н И С Ъ К И Й.

(Присвячую сучасній українсько-руській молодези).

„Моли ся, сину! За Україну
Його замучено колись!“

„І плаче серце, оживає
І в тебе Боже і в святих
Та праведних твоїх питає:
Що він зробив їм?... і за що
Його святаго мордували,
Во узи ковали?“

Воскреси, мамо! і верни ся!
В світлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи“

Шевченко.

Друге заслання Шевченка, про що саме йде отсе моя бесіда, взяло шість років і дев'ять з половиною місяців з короткого віку нашого славетного кобзаря. Се був найдовший і найтяжчий період його страждання. В сей період гнобителство над поетом і вага пекельної кари доходять до того свого зениту, до якого тільки спрможно було їм досягти. Більш лютої кари над письменником я не знаю. Правда — можна вказати з історії кари наче-б то ще гірші, але вони не тягли ся так довго, а через те й не могли бути такими лютими, як та кара, яку претерпів Шевченко. За те-ж, несучи свій

хрест, геній нашого слова в своїх стражданнях досягає тієї величності, перед якою ми — всі українські діячі — просто пітмеї; такі пітмеї, що мусимо дуже задирати в гору голову, щоб побачити сьвітле чоло мученика за нашу національну ідею! І ми, дивлячись на те думне чоло, на сяєвний вінок терновий, що лежить на тому чолі, повинні тай не можемо не оживати, не „чути Бога в небесах“.

Задля намальовання повного образу Шевченка-страдальника на другому засланню ще де в чому бракує певного материялу — дай Боже, щоб кому з людей сучасного молодого покоління поталанило всіма сторонами списати повний образ Шевченка в його стражданнях в Новопетрівському форті. На се треба роздобути ще не мало материялу життєписного; та на превеликий жаль надія на те невелика: инчий материял — як не оголошені доси листи його до Герна, до Бюрно, до Ейсуні, мабуть пропав на віки; инчий — викрадено з архивів, і невідомо, у кого він в руках; инчий — де в кого лежить в шухлядках і, не знати чому, не дано мині покористовати ся з його; инчий-ж, нарешті, пішов вже на віки в могилу з такими людьми, як І. О. Усков, Данилевський і инчі. Але в Бозі надія — що діти, найпаче внуки моєї генерації — будуть більш за нас енергічні і менш за нас полохливі, та, взявши до своїх рук наш національно-народний прапор, нести муть його по шляху людського поступу не в кишені, не в закутках, а прилюдно, пробитим вже і битим шляхом, не спотикаючись на питаню: „хто ми і чий ми діти?“ Засвоївши собі глибиню Шевченкової любови до рідної нені — Української землі, міць його віри в українську ідею і потужну силу його надії на повний успіх тієї ідеї, вони пошлянуть стати зовсім спроможними, щоб списати повний сьвітлий образ того, хто „на сторожі коло їх поставив слово“ і кого „за Україну замучено колись“.

I.

Форт Новопетровський, де наш поет карав ся з 17/29 жовтня р. 1850 до 2/14 серпня р. 1857, був про його тією тюрмою, що в кінець добила здорове й задушила його. Тим то не буде зайвим хоч короткими словами розповісти історію отєїї страшної живої могилы.

В Азії на східній стороні Каспийського озера-моря суходіл випав ся в озеро двома півостровами: Бузачи, біля затоки Кай-

дак, а трохи на південь Мангишлак. З давних давен отсі півострови, як і взагалі східний берег Каспія, займав скотарський народ Киргизи, переходячи з своїма отарами з одного місця на друге широкої, не заселеної хліборобами, пустелі. Посовуючи свої межі на схід за річку Урал, Росія стала сусідити з перехожими Киргизами. Вважаючи себе носителькою культури і цивілізації з заходу на схід, Росія (звістно — уряд її) спостерегла, що їй судило ся сподобити і прикаспійських скотарів своїй культурі й цивілізації. А Киргизам, яко людям вольним, не привичавним до культури народів осілих, хліборобських, зовсім не до вподоби було нове сусідство: якийсь час вони змагали ся, інколи і відбивали ся від російської культури, але сила взяла гору і муєли вони стати підданками Росії. Звістно, підбиване Киргизів і посоване російської межі стало ся не з одного разу: воно йшло собі повагом, бо Киргизи, цураючись тієї культури й цивілізації, часто ворохобили вже після того, як їх підбито під Росію.

Щоб утихомирити Киргизів і викоренити у них ворохобливі заходи, уряд російський, з ініціятиви оренбурської адміністрації, почав будувати на східному березі Каспія форти, себ то невеличкі фортеці. Отож і на березі Кайдацької затоки велено було поставити такий форт, найменовавши його Ново-Александровським. Осадчі і будівничі, вибираючи під форт місце, не зауважили, на скільки місцевість Мертвого Култука відповідає умовам людського здоров'я. Тимчасом вибрана місцевість показала себе такою лиходійною задля здоров'я залоги, що треба було її кидати й шукати денебудь поблизу инчої. Обібрали Мангишлак, і року 1846 перенесли туди форт, давши йому нове найменне — Ново-Петровське¹⁾.

Нова місцевість хоча й була трохи лїпша про здорове людей, за те була трохи чи не більш ще нудною і сумною. З одного боку було море, а трьома сторонами облягав безкрай степ-пустеля. Форт збудували на скелі, верстов зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні куца. З ранньої осени до пізньої весни скіглиць — гірш голодного сїроманця — східний холодний вітер. „Не приведи Господи, як там тяжко та скорботно було жити! Нічого ні достати, ні купити не можна було. Не було, навіть доброї води на питво; муєли люде пити солонувату воду“²⁾.

¹⁾ Мейеръ: Кирг. степь, Оренб. Вѣд. стор. 51—67.

²⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 570 і Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 432—5.

От-туди то, до отсеїї „живої могили“ Обручов і заслав Шевченка. Привезено його до Ново-Петровського форту, як знаємо вже з попереднього нарису 17 жовтня р. 1850¹⁾.

В форті було дві роти (чоловіка сотень зо дві) залоги, чоловіка з 20 офіцерів, лікар, піп; усієї „інтелігенції“, беручи не тільки військову, але й цивільних урядників і крамарів, було чоловіка 40—50. Крамарі й рибалки жили в слобідці біля форту; а людність військова в будівлях форту. Будівлі форту були: невеличка мурована церква, дім задля коменданта гауптвахта, шпиталь, та казарми задля офіцерів і жовнірів. Усі будівлі покрашені в жовтий колір. От се і все. Під горою, ближше до берега було кілька вірменських крамничок, та ще, звістно, шинок²⁾.

На форті було десять гармат; звістно — не богацько; але досить про голоручних „ворохобників“ Киргизів. Одначе останні й не гадали ворохобити; спокійно пасли свої отари, через що і залога спокійно перебувала собі: в літку вона муштрувала ся, та збирала ся часом на берег подивити ся, як припливе пароход з Астрахани або поштовий човен з Гурева. Не богацько, значить, було розваги; а зимою ще менш, бо цілого півроку навігації не було, і з кінця осени до весни крига відрізувала новопетровську людність від цілого світу. Алеж чоловік без розваги не може жити: треба було і новопетровській людности якоїсь розваги: такою розвагою задля більшости і офіцерів і жовнірів була горілка і гра в карти.

Будемо ще бачити подробиці новопетровської розваги; а тепер спізнаємось де з ким з видатніших людей тієї громади, серед якої опинив ся Шевченко.

Головою Новопетровського форту був комендант полковник Маєвський; чоловік старий вже, добряга, одинокий³⁾. Він, каже д. Чалий, „вельми любив Шевченка, приймав його у себе не яко солдата, а яко розумного розмовника і часто кликав його до себе“. Хоча-б се було і певним фактом, дак такі відносини Маєвського не вельми цілжили Шевченкове жите в новопетрівських казармах; найпаче на перших порах коли, як каже і Косарев, „не легке,

1) Русск. Ст. *ibidem*. стор. 436.

2) Київ. Ст. 1889 кн. 2 ст. 299; кн. 3 стор. 571.

3) Так каже про його д. Чалий (Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 299); але Іван Мироніцький-Ефимовський казав міні, що в Оренбурзі він чув від писаря, що служив за Маєвського в Новопетровському, що Маєвський був удовець, у його були діти, і Шевченко учив їх. — На скільки се певна звістка, не скажу.

вельми не легке¹⁾ було житє Шевченка, а Зорянко додає, що навіть і в р. 1853 Шевченкови жило ся вельми тяжко, і ближе начальство поводило ся що до його вельми строго²⁾.

Хоча-б небіжчик Маєвський і як хотів-пільжити Шевченкови, так же всі обставини склали ся так, що Маєвський з своєю пільгою мусів озирати ся на вкруги і не вельми ширити свою прихильність до безталанного поета.

Закидаючи Шевченка в Новопетровську „широку могилу-тюрму“, генерал Обручов, як знаємо вже, строго наказав, щоб командир тієї роти, до якої піде Шевченко, яко мога пильнійш доглядав за Шевченком; щоб опріч догляду самого ротного командира за поведженєм „рядового“ Шевченка, найбільший догляд за ним чинити добронадійному унтер-офіцерови і ефрайтерови: вони повинні строго стежити за всіма вчинками Шевченка і скоро спостережуть за ним що-будь „предосудительное“, або непокірливість його, так зараз би повідомили про те ротного командира; а сей повинен зараз же повідомити Обручова, надписуючи на пакеті свого доносу „секретно и въ собственныя руки“, і уважаючи, що він — ротний командир — строго відповідати ме за найменше пільженє Шевченкови³⁾.

Таким чином Маєвський бачив, що й він опинив ся під доглядом того ротного командира, до роти якого піде Шевченко. Не можна було Маєвському не зрозуміти, що в своїх відносинах до Шевченка треба тримати ся ґрунту формального, легального, а коли де на яку годину і звернути з сего ґрунту, дак вельми обережно, бо инакше зараз же можна сподівати ся — полетить донос і на його, тим паче, що ротою, до якої пішов Шевченко, командовав чоловік, як зараз побачимо, небезпечний. Нарешті в наказі Обручова стояло таке елястичне слово „предосудительный“, що його можна було, в відносинах до Шевченка, ростягувати на всі боки, як хто бажав. Напр. легко можна було охристити „предосудительнымъ“ вчинком Шевченка і те, коли він заходив до коменданта не яко жовнір. Одно слово — становище Маєвського до Шевченка було оточене такими обставинами, що з найменшою пільгою до Шевченка мусів він бути вельми обережним.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 ст. 571.

²⁾ *ibidem* кн. 2 стор. 298.

³⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 148, Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 166.

II.

Головним чином побит Шевченка залежав від ротного командира і помічників його. Скоро прибув Шевченко до Ново-Петровського форту, його звістно закинули в казарми, де перебували і всі жовніри, і записали його до четвертої роти і для догляду за ним приставили „дядьку“ — простого жовніра, що повинен був раз-у-раз доглядати за ним і навчати муштри¹⁾).

Четвертою ротою командував штабе-капітан Потапов; помічником у його був поручник Обрядін. В руках і під доглядом головним чином отсих двох офіцерів перебував Шевченко більш двох років. Щоб докладнійш зрозуміти нам, як важко було поетови карати ся за той час, треба нам ближше і ширше спізнати ся з Потаповим і Обрядіним.

Потапов був чоловік темний, неосвічений, безсердечний, часто і без потреби грубиянин і строгий. Офіцери його не любили, а салдати просто ненавиділи. Таким показує нам Потапова й А. О. Усков і його товариш капітан Косарев²⁾, що й сам був людина недалеко, фрунтовик і строго вимагав ретельної служби²⁾).

Помічника Потапова — поручника Обрядіна зхарактеризовав наш Шевченко в своїх Записках, розповівши на стор. 50—52 з учинків сего офіцера факти не тільки гидкі, навіть жахливі. Певна річ читач мій не ремствуватиме на мене, коли я цілком возьму з Тарасових записок оповідане про Обрядіна. З того оповідання знати буде ще й те, чи справедливо Шевченко більшість офіцерів новопетровської залоги називає: „забрудненою ковбанею безмежних паскудств“³⁾).

„Починаючи з поручника Обрядіна“, пише Шевченко в своєму журналі в липні р. 1857⁴⁾, „ми з Куліхом⁵⁾ перебрали цілу роту (ту до якої належав і сам Тарас) і дійшли до „рядового“ Скобелева. Отсей Скобелев, хоч у його і московське призвище, був моїм земляком; родом він з Херсонщини. Затямив я його найбільш за його українські пісні. Своїм м'яким молодим тенором співав він просто і прекрасно. Найбільш з душею співав він пісню: „Тече річка невеличка з вишневого саду“. Слухаючи отсеїї чарівної пісні,

1) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

2) Лист А. О. Ускової.

3) Записки стор. 48.

4) *ibid.* 50—52.

5) Куліх поляк, унтер-офіцер, в Новопетровській залозі був „каптенормусом“.

я забував, що слухаю її в казармі. Вона переносила мене на берег Дніпра, на рідну мою Україну любу. Я до віку не забуду того сумірного, на пів-голою горопаху, що було, латаючи свою сорочку, переносить мене своєю піснею далеко, далеко з душною казарми. Своім складом і поведженєм Скобелев не скидав ся на бравого жовніра, от за се найпаче я і шановав його. Рота вважала його за людину честну і розумну. Твар його була смагла, партацька, та ще й віспою подзьобана. Не вважаючи на те, сьвітила ся она відвагою і благородством. Віч-на-віч признав ся він минї, що він утї-кач з крепаків. Коли-ж його злапали, яко волоцюгу, він сказав, що він „не помнящій родства“, не памятає роду, ні рідного краю. Віддали його в салдати і тут дали йому призвище Скобелев, на честь відомого балаклїя московського, інвалїда Скобелева. Небавом після приходу до Уральська 2-ої роти, командир її Обрядин, сностерїгши, що Скобелев людина честна і твереза, але до фронту не вдатна, взяв його до себе за „деньщика“ (служу). Скобелев неумисне зробив ся знавцем таїн свого командира і сталим лакеєм його любовницї. Не минуло й півроку, як глєвтяковатий лакей Скобелев, знов таки неумисне, став полюбовником любовницї свого командира. Раз якось, під годину сердешного поривання, отся облєслива зрадниця розповіла Скобелеву, що на його адресу прийшло два місяці тому назад з Москви 10 карб. Прислав їх Скобелеву колишній товариш його — волоцюга, що став тепер крамарем. Гроші ті прийняв Обрядин. В доказ сего вона показала Скобелеву куверту з п'ятьма печатками. Ще тоді як Обрядин був за баталїонного ад'ютанта, так і тоді вже підстерєгли його і довели, що він краде гроші, які приходять поштою на адреси салдатів. Довїдавшись про такий вчинок свого начальника, Скобелев прийшов до його з порожньою кувертою і вимагав віддати йому 10 карб. Обрядин на те відповів ляпасом по пиці, а Скобелев дав йому здачи, теж ляпасом. Коли-б се стало ся сам-на-сам, на тому-б і ділу квит; алеж вчинок став ся прилюдно, були при тому шляхетні сьвідки з офіцерів. Посоромлений Обрядин, арештовавши Скобелева, донїс про сю подїю начальству. Нарядили слїдство; після слїдства Обрядину велено покинути службу, а Скобелева судили військовим судом. По присуду суда Скобелев перейшов, як кажуть салдати, через „зелену алею“, себ то прийняв 2000 шпичрутенів, тай пішов до Омьска на сім літ в арештанські роти“. „Сумна пригода“, додає далі Шевченко: „Горопашний Скобелев! родив ся ти і зріє в неволї. Замануло ся тобі покоштовати широкої, солодкої волї, і залєгїв ти в „радікуль“ (так жовнірі звать Новопетровський форт). Сьпівуном-

пташкою залетів ти до моєї тюрми з України, будім на те тільки, щоб своїми піснями солодкими та журливими нагадати мині мій любий, мій безталанний край. Бідолашний, безчасний Скобелев! ти чесно і благородно вернув лясаса шляхетному злодюзі, грабіжникови і за сей честний вчинок ти пройшов „скрізь строй“ і поніс тяжкі кайдани на безлюдні береги Іртиша і Омі. Чи ти в своїй тяжкій неволі зустрінеш другого такого уважного і вдячного товариша — слухача твоїх солодких, журливих пісень, яким я у тебе був? Стрінеш! та ще й чи одного такого як і сам еси невольника-сироту, земляка-варнака таврованого. Він на твої тяжкі кайдани пролле слезу подяки за радісні, рідні серцеви пісні. Горопашний, безталанний Скобелев!“

Наведена, доволі довга виписка з Шевченкових Записок — має для нас велику вагу не тільки задля характеристики того начальства, що тримало в своїх руках сьвітлого ієнїя українського слова, прибраного в салдацьку одєжу: з наведеної виписки ми, наче в зеркалі, бачимо думки, душу і серце самого Шевченка і розуміємо, яких мук мусів він зазнав не за себе самого тільки, а ще й за других! Що діяло ся в тому ніжному серці під оту годину, коли Скобелева вели через „зелену алею?“ Я ладен признати, що навіть Потапов не допустив ся такого катовання, щоб вирядити і Шевченка до гурту справників „алеї“, бо ледві чи й виніс би Шевченко таке мордованє; але я не запевнятиму, щоб так чи інак начальство не загадало і Шевченкови бути хоч здалека сьвідком тієї тяжко-кервавої драми, в „зеленій алеї“.

Та чи однаж там була така драма?

Так от головними опікунами і доглядниками нашого поета, головними справниками в Новопетрівському форті над ним лютої карн, призначеної царем Миколою I, — були Потапов та Обрядїн, маючи в руках суворий наказ Обручова, „не дозволяти Шевченкови ні писати, ні малювати, ні навіть мати у себе які будь пристрої до писаня або до малювання“, себ то папір, атрамент, олівець і таке инче¹⁾,

III.

Погляньмо, яким чином Потапов з Обрядїним справляли свій догляд?

„Закинули Шевченка в казарму, приставили до його „дядьку“, каже Косарев²⁾, стали ганяти на фортові роботи і на муштру.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор 572

²⁾ *ibidem*.

Все отсе само з себе діло вельми не легке задля всякого, навіть простого чоловіка, взятого на службу прямо від плуга, а для Шевченка, хоча він і не був пестуном долі, було тим паче тяжко, що він попав під начальство Потапова... Допікав Потапов Шевченка, каже далі Косарев, не тим, що не чинив йому жадної пільги, про пільгу Шевченко й не гадав, відаючи, що Потапов тільки справник приказів висшого начальства. Ні! він доікав його усякими дрібними, нікчемними і зовсім непотрібними причіпками, зовсім наче він глумився, знущався з чоловіка, що й без того вже притерпівав¹⁾.

„Дядько“ пильно стеріг Шевченка; запопадливо побивався, щоб у його не було ні олівця, ні паперу, щоб він нічого не писав, не малював. В казармі він очей не зводив з свого узника; а коли Шевченко виходив з казарми, чи на муштру, чи просто подихати свіжим повітрям, „дядько“ трусив його, шукаючи, щоб у його ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботах, ні де інде не було ні паперу, ні олівця. Так росповідав сам Шевченко Агаті Омелянівні Усковій²⁾. Зараз побачимо, що тут не прибільшено ніже єдиної неперпевної риси, бо і Косарев свідчить нам, що і сам Потапов чинив з Шевченком те саме, тільки в гіршій ще формі, бо чинив не в казармі, а на пляцу прилюдно.

Не треба дивоватися щирости і запопадливости „дядька“, — темного жовніра; але ледви чи вдержить ся хоч якє заскоринїле серце, щоб не забити ся, довідавшись, що витворяв Потапов.

„Отсе було“, повідає Косарев³⁾, „ні з того ні з сего возьме Потапов і почне вивертати у Шевченка кишені, щоб запевнити ся, що нема у його олівця, чи паперу, чи чого-небудь написаного, або намальованого. Або отсе, спитавши про що небудь у Тараса і почувши з уст його відповідь висловлену не зовсім так голосно, як повинен голосно відповідати жовнір, Потапов почне за се знущати ся з його. Або знов причешить ся і знущасть ся з Шевченка, що не так він дивить ся, як треба; чому очи його дивлять ся не в гору, а вниз і т. ин.

Більш за все Потапов мордував Шевченка муштрою, вимагаючи, щоб поет докладно вмів „виправку“, муштру з рушницею і „шагістику“ (маршированє). Муштра звістно тоді (а може й тепер

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ Лист Усковій.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

ще, не відаю) — становила ідеал салдацької освіти, але, немов наумисне, Шевченкови отся „освіта“ не давала ся.

З журналу поета¹⁾ відаємо, що до військової служби і до військового стану у його була непоборена прирощена антипатія. Знаємо, що коли йому вичитано конфірмацію, він сам собі сказав: „не зроблять з мене салдата“; відаємо, що по думці поета „бравий жовнір менш за осла походить на чоловіка“; тим то поет „жахав ся й думки походити на бравого жовніра“²⁾. Вже-ж і отсега самого досить на те, щоб військова муштра була про Шевченка не тільки осоружною, але пекельною мукою моральною. До того ще і фізична постать його не придатна була задля військової „освіти“. Досить було подивити ся на Шевченкову постать з рушницею на муштрі, щоб переняти ся і сьміхом і тугою³⁾. Людина він був трохи присадковата, пентюховата, не вдатен був ходити без перехилу з боку на бік, а від його вимагали марширувати з рушницею „рівно, наче по струні“.

„Не досягти мині отєїєї премудрости“, говорив з розпукою інколи після муштри Шевченко.

На муштрі більш за все допікав його Потапов „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Задля людини з такою вайловою постатю, яка була у Шевченка, ледви чи можна приміркувати гіршого мордовання і знущання, як муштроване „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Я певен, що поміж моїх читачів вельми мало є таких, щоб тмили, що то таке „тихий учебный шагъ“? Тим то й не завадить сказати кілька слів про його.

Незабутного р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школі, де я вчив ся. Таким чином довело ся і мині зазнати того „шагу“. Я був тоді хлопцем-підлітком, значить — муштра не вельми гнобила мене; от же й тепер, майже по 50 роках, коли я згадаю про той „тихий учебный шагъ“, дак наче хто приском сипне на мене! Яковож то було коштовати той „шагъ“ Шевченкови, чоловікови 36 літнього віку? Мині здаєть ся, що найбільший мудрець не вгадає тієї розумної причини, з якої виводили потребу, щоб жовніри вміли ходити (властиво — стрибати) „тихимъ учебнымъ шагомъ“. От в чому наука отсега „шагу“: командир виводить повагом р—р—р—а—а—а—з! а жовніри за його голосом звістно також

¹⁾ Записки, 19 червня.

²⁾ *ibidem*, 20 червня.

³⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 3 ст. 573.

повагом здійсмають ліву ногу все в гору та в гору, доти доки він веде свій „разь!“ . Уся штука в тому, щоб здійсмати ногу так, щоб постать не подавала ся ні назад, ні наперед, не колихала ся, не тремтіла, була нерухомою; щоб коліна піднятої ноги не випручували ся в гору, щоб носок чобота не драв ся в гору, а хилив ся в низ так, щоб закривав свою підошву, і нарешті, щоб тоді, коли одну ногу витягуєм, друга стояла нерухомо усією підошвою.

Я цілком певен, що отся премудрость і не могла дати ся Тарасови при його постати навіть і тоді, коли-б він бажав її засвоїти. Тим то я виразно бачу, як страждав поет на муштрі, і цілком йому віри Косареву, що після муштри поет з роспукою було каже: „Не навчити ся мині отей примудрости, хоч ляж тай помірай!“

Страждання Шевченка від муштри були такі тяжкі, що їх не можна було не помітити.

Де хто з офіцерів говорив іноді Потапову: „зглянь ся ти на Шевченка! хіба таки ти сам не бачиш, що він зовсім не вдатен до муштри“.

Потапов не вважав ні на що. „Мині“, каже, „треба відповідати за його перед начальством“.

Раз якось після муштри один молодий офіцер мовив до Шевченка жартом:

„Що, брате! ліпшеб було, колиб знов вирядили тебе служити на морі, або повернули на козака. Вам, Запорозцям, ліпше до впадоби служба на чайці, або на коні, ніж пішим“.

„Ще ліпшеб було зовсім мині не родити ся, або швидче вмерти“, відповів Тарас, повісивши голову, і дві буйні слезини скотили ся йому на вуси²⁾).

Молодий офіцер, здійсмаючи таку бесіду, певна річ, не мав і на думці вколоти наболіле Тарасове серце; не тямив сердешний, що своїм жартом, немов швайкою тією, він коле поета так, що, як ото свідчить Косарев, у того покотили ся слези з очей.

Нам з вами, читачу мій! читаючи лишень про Шевченкові страждання на муштрі, трудно здержати своє серце, щоб воно не застогнало, щоб думки наші не обізвали ся проти „роспинателів“ нашого поета; а йому, переносючи на собі оті Потаповські муштровання і знущання, не можна було і стогнати на муштрі; наче той

1) Киев. Стар. *ibidem*.

2) Киев. Ст. 1889 кн. 3 стор. 573.

саморух він повинен був мовчки слухати ся і корити ся, бо инакше не можна було. Він тямив, що не тільки Потапов, а навіть „дядько“ темний і паний, має право покарати його не тільки арештом, але й бійкою по тілу. Тим то „серце було тремтить, аж замірає“, признасть ся Шевченко¹⁾, „а я собі мащу вуси, надягаю мундір і ставлю ся перед лице отця-командіра, а лице у його з хмелю червоне“. — „Тепер“, каже він далі (тепер значить вже р. 1857), „сьмішно, бо я вже до сієї гидоти при звичаїв ся, а яково то було мині тоді, коли я не вмів муштри і мусів похоронити в собі усяке людське почуте, та, зробившись бездушним саморухом, мовчки, не червоніючи, не полотніючи слухати моральне напучуванє з вуст грабіжників та кровопійників! Е! тоді не до сьміху було!... Гидко, паскудно. Чи доживу я, питаєть ся сам у себе Тарас, до тієї радісної години, щоб отся моральна гидота зникла з моєї памяти? Ледви, бо вона повагом і глибоко в'їдала ся в неї“.

Знущав ся Потапов з Шевченка, не тільки муштруючи його з рушницею, але ще й „іспитами“. Отсе було, як стане рота лавами на муштру, підпийлий ротний викличе наперед усіх нашого поета і почне ради глуму питати його з „словесности“: хто у тебе ротний начальник, хто баталіонний, дивізіонний і т. д. аж до міністра; як їх звати і величати? „як бравий солдат повинен поводити ся? за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи в „дядька“ та капрального ефраїтера?“²⁾.

IV.

Таким от чином Потапов з своїми підручними справниками мордовали Шевченка на муштрі, але-ж муштра була тільки частиною того катовація, що судило ся переживати Тарасови — яко чоловікови, яко поетови, яко художникови.

Загляньмо в житє його не на муштрі.

Вже з того що досі ми бачили, не можна не помітити лиходійного впливу догляду, неволі і муштри на духовий і моральний стан чоловіка. Але все те — тільки частини — цілого. Требаб нам побачити увесь духово-моральний організм Шевченка під тяжку годину перших років перебування його в Новопетровському форті. Так же нема в світі такого зеркала, щоб вмістило в себе

¹⁾ Записки стор. 21.

²⁾ Ibidem.

і показало нам усю сумму тих моральних мук, що лиха доля щедрою рукою наділила Шевченкови! Ні! ми ніколи не побачимо, тай жахливо-б було побачити, усю картину того огню пекельного, що палив Шевченка; усю картину того, як на тому огні повагом горів величезний талантист; як повагом ковбана бруду морального, нікому незримо, затопляла чоловіка, поета, художника і величезнішого патріота-горожанина дорогої нашої України. Жаден психолог не згуртує нам суцільного становища Тарасового духа під ту невимовно тяжку годину. Жаден художник не спроможен зробити нам суцільний малюнок того, як день скрізь день мордовано, аж доки не замордовано за волю України її найліпшого сина! Шевченко в своїх стражданнях за Україну такий неосяжно великий, що ми — діти і внуки його ледви чи варті зняти чоботи з ноги його!

Спробуймо, на скільки стане моєї кебети, показати хоч деякі частинки з його многострадального життя в Новопетровському форті за перші два-три роки.

Перш за все ми помічаємо, що за увесь час від 7/19 березія 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. Нехай, доки не прибув він до Новопетровського, доки томився в казематі та на етапах, йому не можна було писати: хоч би й хотів, тоб не дали. За перші три місяці перебування в Новопетровському він пише єдиний лист до княжни Репніної, і в тому листі пише він¹⁾: „як тяжко минули вони (чотири роки заслання) над мою головою; вони перемінили мене так, що я сам себе не познаю. Виобразіть собі безжизненного флетму, ото і буду я“.

З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жадного листу Шевченкового. Я певен, що за увесь отсей час він і не обзивався ні до кого. Дві причини я вбачаю за для того: перша та, що переписка його було обставлена великим доглядом: усі листи до його і від його повинні були, перш ніж дійти до його, перейти військову цензуру, не тільки звичайну задля кожного жовніра, але ще й окрему, призначену Обручовим спеціально задля Шевченка. Вже-ж, певна річ, не хотів він листи свої подавати до цензури Потапову, а инакше не можна було, аж доки не спекався він Потапова. Друга причина та, що на листи його, вислані до Андрія Лизогуба ще з Оренбурга 8 листопада р. 1849 і до Репніної 7 березія 1850 і 12 січня 1851, не приходило до його відповіді. Не відаючи певної тому причини, він гадав, що приятелі забули про його, і не хотів вже докучати їм.

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

В листі ще з Оренбургу, писаному 1 січня р. 1850, поет, жахаючись нового походу в степ, писав про жахливу можливість, що коли піде він в степ, дак мусить спинити листованне з княжною на довгі роки, „а може й навіки“... Знаємо, що сподіваного походу Шевченко не зазнав; пішов він не на той степ, а проте віщоване його про переписку його взагалі з людьми близькими справдило ся на довго, а з Лизогубом і з Репніною і на віки. Причини тому, кажу я, Шевченко не відав, і наболілій душі його зовсім натурально було гадати, що „ближні мої отдалече мене сташа“, що старі приятелі не вимерли, а-відцурали ся безталанного свого друга¹⁾.

Нема певних фактів, щоб сказати, чи Лизогуб і Репніна відписали що Тарасови на оті в горі згадані листи його, чи ні? Можна гадати і те й друге: може й відписали, але листи їх не дійшли до Шевченка, бо тоді саме, коли повинніб були прийти їх відповіді, Шевченко сидів вже в арешті, і ті, на чиї руки прийшла відповідь (напр. Герн, або Лазаревський) не відважили ся, або й спроможности не мали доручити відповідь Тарасови. Могло бути й так, що Лизогуб і Репніна не відповідали Тарасови з тієї причини, яка примусила їх зовсім вже не листувати ся з ним. Причина ся на стільки цікава і характерна, що варто спинити ся біля неї довше.

Відомо нам, що при ревізії у Шевченка в квітні р. 1850 забрали у його між инчими листи Лизогуба і Репніної; листи, звістно, не минули рук Дубельта і Орлова. Репніна про те нічого не відала. Людина високого гуманізму християнського, людина значного розвитку горожанського, якого ми ще й нині між нашим жіноцтвом бачимо вельми превельми на омаль, Варвара Миколаївна вважала за честь і за обовязок України і горожанки заступити ся за Шевченка перед всемогутнім тоді шефом жандарів графом Орловим. Він же доводив ся їй і родичем, хоч і далеким. Гадаючи, що в серці Орлова, прикритому жандарським убранем, є таки хоч крапля почуття людського, почуття справедливости і жалю до чоловіка, Варвара Миколаївна ще 18 лютого р. 1848 написала лист до Орлова. Лист її я вважаю за історичний документ такої ваги, що треба подати його цілком, в перекладі з мови французької, якою він був написаний. „Пане Графе!“ писала княжна Репніна: „Вам наділено великої власти, а силою свого становища високого та характеру свого благородного ви призвані діяти добро

¹⁾ Чалий стор. 69.

людям. Коли завданням державного сановника і добродійного чоловіка єсть оберегати лад і карати вчинки лиходійні, дак чи не є вашим завданням добродійности те, щоб стежити пильно, аби-б справедливость не повертала ся в жорстокість, а перемінялась би милосердем. Перенята отаким переконанем, я стаю перед вами, Пане Графе! заступницею за безталанного Шевченка. Я добре знаю Шевченка: тим то й можна мині запевне свідчити, що хоч би яка не була за ним вина, він — відданем його в салдати і засланням з рідного краю, стільки вже покарав ся і спокутовав її, що ледви чи є яка потреба до сієї кари додавати ще тонкої жорстокости, забороняючи йому малювати. Сподіваю ся, Пане Графе, ви зрозумієте, що знаючи добре Шевченка, знаючи, що він одинокий на цілому сему світі, я вважала за свій обовязок зробити усе, що тільки можливо мині зробити, на те щоб полекшала його доля лиха. А щоб досягти сего, нема у мене другої стежки опріч тієї, щоб вдати ся до вас і благати вас, щоб ви виклопотали йому дозвіл малювати. Такої ласки я благаю у вас, згорнувши на грудях руки. Хоча сама по собі я нічого не значу, але яко доня мого батька, що стільки страждав і страждав безневинно, я вважаю за собою право обзивати ся за безсчасних во імя памяти мого батька!... А він так вас шановав! Прощу вас, Пане Графе! вибачте мовму, як кажуть люде, докучанню. Що до мене, так я певна, що дію те, що повинна діяти, благаючи вас за безталанного, омиленого, але вартого всякого жалю чоловіка, що не має ні родини, ні заступників. Прийміть, Пане Графе! запевнене моєї до вас шаноби і, бажала-б я сказати, моєї подяки глибокої¹⁾.

Зміст і високий, найблагороднійший тон слова горожанки-Українки не дійшов до заскоринілого під синім мундуром серця; навпаки, добутками благання княжни Репніної вийшло щось не тільки несподіване, а навіть зовсім вже нелюдське, щось таке велетенськи чудовищне, що не личить і жандару!

Орлов ще за два тижні до написання Варварою Миколаївною свого листу до його, питав 30 січня р. 1848 Обручова: „в якому полку перебуває „рядовою“ Шевченко, чи щирий він до служби, як поводить ся, яких він думок і чи заробив він на те, щоб клопотатись у царя про дозвіл йому малювати?“ З Оренбурга генерал Толмачов (Обручова на той час не було в Оренбурзі) одіслав Орлову 30 березія відповідь вельми добру задля Шевченка²⁾. Можна гадати, що

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 467.

²⁾ *ibid.* 1896 кн. 2 стор. 133.

лист Репніної з Яготина ішов до Орлова не більш двох тижнів. Таким чином майже одночасно в руках Орлова була можливість вволити благанне княжни Репніної, сего вимагала найпростіша справедливість.

Одначе Орлов замовк і лишень 12 грудня вже на запитання Обручова, відповів, що цар не дозволив на дозвіл Шевченкови малювати. Колиж Орлов довідав ся про колотнечу, скоєну Обручовим по доносу Ісаєва, та про ревізію і арешт Шевченка і помітив, що з останнім листувала ся княжна Репніна, він написав до неї сувору, жорстку і доволі нерозумну догану, написав їй тоном невідповідним відносинам державного сановника до жєнщини з високою освітою і цивілізацією. „Листованє ваше з Шевченком“, писав граф Орлов до княжни Репніної, „як і те, що ви ще й перше вдавали ся до мене з благаннем пільги отому „рядовому“, доводить, що ви „принимали вь немть (себ то в Шевченку) участіє, неприличное по его порочнымъ и развратнымъ свойствамъ“¹⁾. Годї говорити, яку ціну має остання фраза! вона занадто характеризує нам не тільки самого Орлова, але й звичаї „III отдѣлення“ і показує межі примітивної ввічливости. На сам кінець Граф Орлов притьмом вимагав, щоб княжна Репніна не втручала ся „вь дѣла Малоросіи“, бо инакше, похваляв ся Орлов, вона сама собі придбає прикрї добутки.

Що було діяти княжні? Вже-ж пак нічого більш, як не покортись волї Орлова: бо раз — коли-б вона не послухала ся і стала таки листувати ся з Шевченком, так можна було сподівати ся, що Орлов пометить ся за те дуже; і пометить ся, ще більш скрутивши Шевченка; а вдруге — вона тямилла повне безправе російских підданих перед волею шефа жандарів; безправе те вона бачила над своїм батьком, і не можна було їй не бути певною, що нї Орлов, нї цар Микола не спинять ся перед думкою закинути і її, коли не на Киргизські степи, так до якого небудь панянського монастиря на шівночи. Стиснувши серце, мусіла вона не листувати ся більш з Шевченком.

Що до Андрія Лизогуба, так от що чув я з уст людей певних (на жаль вони заборонили минї називати їх!). Літуючи р. 1850 в Чернигові у своїх свояків Занькевичів, Орлов через чернигівського губернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Віч-на-віч він ганьбив його за приятелюванне і листованне з Шевченком і царським іменем заборонив йому листувати ся з ним, похваляючись, що инакше

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X. стор. 19.

„і про його — Лизогуба — знайдець ся місце там, де перебуває Шевченко“.

Нічого отсего бідолашний Тарас не знав, не відав, і не маючи ні від Лизогуба, ні від Репніної відповіді на свої листи до них, зневолений мученик переняв ся думкою, що „ближні мої отдалече мене сташа“.

Така думка, певна річ, огнем пекла наболіле серце поета. А до того і читати нічого було. Які були у його книжки в Оренбурзі, їх одібрали при ревізії і не вернули йому.

V.

Таким чином бачимо, що, закинувши Шевченка в Новопетровську тюрму, у його одібрали усе, чисто усе, не тільки яко у поета, у художника, але яко у звичайного чоловіка, у якого не скаменило ще серце, не охолов до краю дух. У його одібрали, йому заборонили геть чисто усе те, що хоч на одну краплю спромоглось би полегшити йому тяжкий побут! В великому численно гурті людей Шевченко був самітним, а округи його було усе те, що гнобило, мордовало його, дратувало нерви.

Річ відома, як тяжко людині почувати себе самітним в гурті людей, де нема чоловіка під мисли, нема душі, що розуміла-б нас і спочувала-б нам. Тоді люди, що оточають нас, стають нам осоружними, ніби ворожими. Такий гурт людей — чужих і духово і морально, замість розваги, завдає чоловікови ще більшої туги. Інчої ради тут нема, як опріч того, щоб швидче покинути такий гурт, втікти від його та вдати ся до товариства природи і власних думок.

Певна річ, що хоч яка нудна була природа Новопетровського форту, а вона-б більш розважила Тараса, ніж „смердяча казарма“. Також не можна було в усяку пору, коли-б того схотів, покинути казарму: військові статуты, накази і догляд — приковували його до казарми, немов Прометея до скелі. А коли-б він і рушив з казарми, так слідом за ним рушав і догляд в особі „дядьки“ чи инчого унтер-офіцера. Догляд ходив за ним гірш, ніж тінь: деь в темному закутку може не бути тіни, а такого закутку, деб не було за Шевченком догляду, не було. „Опріч казарми ніде не можна бути“, ¹⁾ писав він до Бодяньського, вже

¹⁾ Русс. Стар. 1883 кн. IX.

геть пізнійше (15 листопада р. 1852). Отсе одно, а друге що й природа була занадто одноманітна, нудна: „Хоч би на що хороше подивити ся“, каже Тарас: можеб стара душа моя мучена стрепенула ся¹⁾.

І подивить ся ні на що і потоваришувати, хоч би навіть розмовляти по душі ні з ким було Тарасови. Про офіцерів — годі й гадати: одні з них були „начальством“, як от Потапов і Обрядін, другі такі, як отей два, треті — полохливі, четверті — доносчики, або пяниці такі, як Кампіоні (з ним небавом спізнаємо ся). Зі споминів Косарева знати, що офіцери взагалі в перший рік перебування Шевченка в Новопетровському тримали ся від його осторонь.

Було в Новопетровському кілька засланих Поляків, теж „політичних злочинців“, але з усього знати, що то були здебільша люди переполошені, обережні і занадто сторожкі. Коли ж з ким з них, опріч свого широго приятеля Броніслава Залеского, Тарас і потоваришив, так то вже стало ся геть пізнійш, а що до р. 1851—2 — так не маємо жадного натякання на товаришування Шевченка з засланими Поляками. Одно слово — за перші два роки перебування Шевченка в Новопетровському ми не бачимо у його ніже єдиного, хоч трохи інтелігентного товариша. Відомо тільки, що між жовнірами поталанило йому опріч Скобелева, знайти ще ближшого земляка — Андрія Обеременка. Обеременко розважав-поділяв з ним за увесь семилітній час журбу-тугу, і нам не можна не завести до свого нарису усе, що знаємо про його з уст самого Шевченка.

„Небавом після того, як прибув я“, пише Шевченко²⁾ „до Новопетровської фортеці, поміж салдацькою одноманітною та мізерною публікою помітив я зовсім таки не салдацьку постать. Твар його, хода, навіть шапка-чабанка, усе давало знати, що він земляк мій. Питаю ся про його, хто він такий? Кажуть: земляк мій, Андрій, слуга при шпиталю, „хахоль“. Отсе-ж то мині й треба. Твар його здавала ся мині більш суворою, ніж звичайно у земляків моїх. Тим-то спізнавати ся з ним почав я здалека, обережно. У найближшого начальства його я довідав ся, що Андрій Обеременко зразок людини честної і обережної. Тоді почав я шукати нагоди, що-б побалакати з ним по нашому віч-на-віч. А він, здавало ся мині, ніби помітив мої заходи тай пильнує уникнути такої честн.

¹⁾ Основа 1862 кп. 7.

²⁾ Записки стор. 89.

Через се мене ще більш кортіло спізнати ся з ним. Більшу частину ночий безсонних провів я у Новопетровському, сидячи на рундуці. Раз якось зимою, було се в третій годині ночі, сиджу я своїм звичаєм на рундуці, дивлю ся, аж із за шпиталевої пекарні видибає Андрій. Він був тоді за квасника і за пекаря хліба. Потім вже склопотав я йому „завидну“ посаду городника.

„А що, Андрію“, озвав ся я до його: „мабуть і тебе сон не бере?“

„Та не береж, матері його ковнинька“.

Я затремтів, почувши рідну мову, чисту, не попсовану. Я прохав його посидіти біля мене хоч годиночку. Він згодив ся, але не охоче. Я зняв бесіду, спитавши, як звичайно буває між салдатами: з якої він губернії?

Андрій відповів, що він „губернії Київської, повіту Звенигородського, з села Різаної, отам біля Лисянки, коли чували“.

Я відповів, що не тільки чував, а навіть бував у Лисянці і в Різані і скрізь. Стало знати, що ми земляки та ще й вельми близькі.

„Я й сам бачу“, мовив Андрій, „що ми свої, та не тямлю, як до вас підступити, бо ви, коли не з офіцерами, так з Ляхами. Як тут, думаю, до його підступити? може він і сам Лях, та тільки ману пускає“.

Я почав його запевняти, що я суцїй земляк його, і бажав довше з ним побалакати, але тут саме продзвонило три години, і він пішов топити піч на хліб.

Отак-от почала ся у нас знайомість з Андрієм Обеременком. Чим далі, тим більш спізнавали ми один одного і більш звикли один до одного. Але наші відносини околишні (за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському) лишили ся такими, якими вони були і тоді, коли ми побачили ся першим разом. Обеременко не зробив ніже єдиного ступня околишного до сприятелювання і ні на зерно не показав підлабузнювання; при других він навіть не кланяв ся мині, боячись, щоб хто з боку не подумав, що він мстить ся до мене в приятелі. Місцем, де ми завжді бачили ся, був рундук. Бачили ся ми звичайно в ночі, коли вже все спить, опріч вартових. Спокійна, холодна, навіть сувора твар Андрієва вдавала з його людину жоретку, байдужу, але се була тільки маска. Малих діток він кохав загарливо, а се певна ознака серця доброго, благого. Я, яко маляр, часто любовав, дивлячись, як його темно оливкова твар вусата придипає з ніжнотою до рожевої щічки дитини. Я полюбив його не за саму тільки вдачу його просту та благородну,

а ще більш за те, що за всі 20 років бридкого, огидливого побиту салдацького він не опаскудив, не привизив свого достоїнства національного і людського. Всіма сторонами він лишився вірним своїй прекрасній національності. Така риса благородить людину. Коли в моєму довголітньому заточеню темному мигали інколи хвилини ясні, так тих ясних хвилин наділяв мені простий другяка Андрій Обеременко. Пошли-ж Боже!“ вимовлював Тарас, покидаючи р. 1857 свою тюрму і працюючись з Обеременком, „швидче кінець твоєму мордованню, мій друже незрадливий! Поможі тобі Пресвята Мати перейти отєї пустелі безводні та напийти ся солодкою води Дніпровою і в свої змучені груди набрати животворного повітря нашої любові України“.

VI.

З усього того, що сказано мною в горі, виразно можна собі уявити те становище матерьяльне, духове і моральне, в якому карався геній українського слова в Новопетровському форті. Сам поет побут свій малює слізьми — кровію в своїх листах. „Побут і жите моє моральне таке огидливе, що й писати про його не хочеть ся. „Живу я можна сказати, житию публичною, сиріч в казармах“, пише він до Козачковського 16 липня р. 1852¹⁾. „Щодня муштрую ся, хожу в калагур і т. инч. Одно слово: салдат, та ще який! Просто воронячий страхопуд! Вуси здоровенні, лисина завбільшки з кавун. Дві каплі води — „салдацький портрет“, що змалював Кузьма Трохимович“²⁾. Останніми словами ніби жартує Тарас, але ми бачимо, ми серцем чуємо, як з під того жарту капують горячі слези!

Майже одночасно пише він до другого свого старого приятеля Артемовського³⁾: „наче скіпка та відколота ношу ся я без шляху по хвилях моря житейського. Впродовж отсіх бідолащних пяти літ де тільки мене не носило. З краю до краю ізходив степ Киргизький і вздовж і впоперек переплив море Аральське, а тепер сиджу в Новопетровській фортеці. Стоїть вона на північно-східному березі моря Каспійського в пустині. Дійсна пустиня: пісок та камінь; хоч би тобі травиця; хоч би тобі деревце! нема нічого! Навіть гори

¹⁾ Основа 1862 кн. IV.

²⁾ Див. Квітчине оповідання „Салдацький Портрет“.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 9.

доброї нема. Просто чорт зна що! Дивиш ся, дивиш ся, да така тебе нудьга візьме, що хоч вішай ся. Також й повіситься ся ні на чому. Сподівав ся я довго, тай рукою махнув. В неволі родив ся, а помру, здається, салдатом. Та вже який-б там не був кінець, аби швидче він приходив. Остогидло так жити“.

Трохи згодя пише він до Бодяньського¹⁾: „в життю моєму радощів було мало, та було хоч на людські радощі подивиш ся, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе та пустиня; а в пустині казарми, а в казармах салдати; а салдатам які радощі до лица? От в якій сфері я чеврію; опріч казарми ніде не можна бути“. „І досі (р. 1853) боять ся дозволити мині захистити ся де небудь опріч казарми“, додає поет-страдальник в листі до Броніслава Залєського²⁾. „Мині заборонено писати і малювати. От де дійсна і страшенна кара. Вже шість років мучу ся я; вболіває художник-мученик в листі до Артемовського³⁾, без олівця та без красок. Горе, та й ще горе... Старію ся, слабую; мабуть з нудьги та з неволі і не бачу краю сумної моєї перспективи. Та без протекції, правда, його й бачити не можна. А у мене яка протекція? Правда — були деякі люди, але-ж!

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Пушкинъ нѣкогда сказалъ...

І мині тепер зістається ся одно: ходити отут по степу, довго ще ходити да курниками:

„Доле моя, доле моя! чом ти не такая,
Як инча чужая“.

В иньшому листі⁴⁾ поета читаємо „про новинки в письменстві, в музиці, в театрі — нічого не відаю, навіть „Съверную Пчелу“⁵⁾ забув вже як звати. Нічого читати — спершу було для мене страх як тяжко, потім став при звичаюватись, здається і зовсім привикну, коли-б тільки швидче... А то сидиш, сидиш, згорнувши руки, тай забажаєш чого небудь новенького прочитати, а його й нема, і так тобі боляче зробиць ся, що не тямши, куди й подіти ся. Але найбільш

¹⁾ Русская Стар. 1883 кн. IX.

²⁾ Киев. Стар. 1883 кн. 2.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 11.

⁴⁾ Основа 1862 кн. 7. ст. 9.

⁵⁾ Колишня російська часопись.

мучить мене те, що не дозволяють малювати¹. Помиляв ся Тарас, сподіваючись, що призвичаїть ся жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжи материяльної, так і без корму духового не можна жити людині осьвіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета. Бачимо, що за півроку після наведеного листу, він пише до професора Бодяньського, просячи книжок, і каже¹): „від початку мого заслання я нижче єдиного слова не прочитав про нашу бідолашну Україну, а що знав про неї перше, дак і те мале забуваю... Опріч страждання духового, яке я терплю, я нічогосьенько не маю, як тільки салдацьку порцію; не маю, на-решті, карбованця гроший, щоб хоч сьвятці купити, а про журнал щоб виписати, марне й думати. От яке лихо уяло на мене. Присити сором, а красти гріх“.

Позичити книжку — перечитати — ні в кого; „з усеґо форту один тільки лікар передплачує щось літературне, а останні немов і читати не вміють. Отож хіба у лікаря що виблагаеш прочитати, а то хоч ляж тай плач!²“.

До всеґо отого лиха прикинув ся ще й недуг фізичний; по-ради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського³).

От за якими обставинами пережив Тарас перші два роки своєї тяжкої неволі в Новопетровському форті! Безводний, безлюдний, голий степ; в степу казарма, в казармі бруд, нечисть, смород, фізична робота в форті, калавурня і инча служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знущанне і глузованне Потапова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листовання, безсонні ночі, салдацька їжа (просто голодуванне) і на-решті — недуг!... „Не легко, вельми не легко“, каже Косарев, „було жити Шевченкови в Новопетровському“⁴). І зовсім натурально було, коли з змучених грудей поета вирвали ся слова роспуки: „ліпше-б було мнї на сьвіт не родити ся, або швидче вмерти...“⁵)

„Неначе лютая змія
Ростоптана в степу здьхає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю,

1) Р. Стар. 1883 кн. IX.

2) Р. Стар. 1883 IX стор. 643.

3) Основа 1862 кн. 4 стор. 19.

4) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

5) *ibidem*.

Та смерть із степу виглядаю.

А за що? Далєбіг не знаю..“

Знаючи все отсе, нам можна тільки благоговійно дивовати ся незвичайно великому духу і міцному організму моральному поета, що не дали йому наложити на себе руки. В листах його, що належать до часу заслання в Новопетровське, не раз прокидала ся у страдальника в години тяжких мук тїнь роспуки і думка наложити на себе руки. Єдиним спасителем його в такі години була без краю глибока і міцна любов його до рідної України! Мучить ся поет за Україну всіма муками неволі, пустині, казарми, муштри, приниження, муками голоду, холоду, недугу, а проте „все таки любить свою Україну широку!“ Огея любов, віра в свою ідею, в велику будучину української ідеї — завжди проганяли з душі нашого замученого поета і темну тїнь роспуки і думки про самогубство.

Перед такою любовію і вірою не можна нам не положити благоговійно приземного поклону!

VII.

З наведених у мене в горі певних фактів і Шевченкових листів ми бачили цілком супротивне тому, що подав д. Чалий в своїй примітці до споминок Наталки Ускової, переказаних Зорянком¹⁾. Останній, правда — не подаючи жадних фактів, каже зовсім справедливо, що Шевченкови в перші роки життя тяжко було в Новопетровському, що найближе пачальство поводило ся з ним вельми строго. А д. Чалий, наче наперекір Зорянкови, говорить, між инчим, що Шевченка не посилали на чорну роботу, і що комендант Маввський любив Шевченка і пільжив йому, і коли під кінець р. 1852 Маввський вмер, дак Шевченкови начеб то погіршало жити. Не зовсім так воно було.

З уст Косарева ми вже чули, що Тараса „водили на фортові роботи“²⁾. Бачили і те, як поводив ся з ним найблизший його начальник Потапов, мордуючи дрібними, непотрібними причіпками та трусеницею в кишнях і т. инч. З власних записок Шевченка бачимо, що ніколи він не чинив того, що каже д. Чалий, і ніколи

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 ст. 298.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 3 ст. 572.

не вдавав ся за протекцією до лікаря Никольського. Нарешті бачили, що добряга Маєвський не спроможен був, хоча-б і хотів того, значно пільжити Шевченкови.

Можна сказати, що мордованне Шевченка в першій половині р. 1852 доведене було до того зениту, де воно повинно було або спинити ся, бо далі нікуди було йому йти, і -- або стояти нерухомо, або спускати ся з своєї висшини в низ.

Почало ся з того, що головного справника мордовання над Шевченком і дозорника над відносинами до поета коменданта Маєвського — капітана Потапова взяли з Новопетровського до Уфи. Найблизшим начальником Шевченка став Косарев, хоча теж великий формаліст, але не така безсердечна людина, як Потапов. Се стало ся літом р. 1852. Маєвський тямив, що Косарева не треба так стерегти ся, як його попередника. Він дозволив Тарасови обізнати ся без цензури до своїх колишніх приятелів на Україні, пишучи, звістно, обережно, і вже сам комендант знав, яким шляхом пересилати ті листи так, щоб вони доходили до рук адресатів; не заходячи ні до чийх инчих рук в Новопетровському. Відповіді на ті листи приходили на адресу самого Маєвського. Отся, суцце невеличка пільга, стала великою тоді задля Шевченка. І ми бачимо, що листованне його, після більш ніж 2½ років, знов оновляється 1 липня р. 1852 листом до Семена Артемовського. Косарев каже¹⁾, що в червні р. 1852 дозволено було Шевченкови малювати і писати під доглядом офіцерів. Але тут Косарев зробив велику помилку. Малювати Шевченкови ніколи не було дозволено, як се небавом побачимо, а писати дозволили, але не р. 1852, а 1854, тай то тільки по російському, під великою цензурою офіцерів. Цевна річ, що час від часу Маєвський все більше-б пільжив Тарасови, але небавом після виїзду Потапова лиха доля і тут вмшала ся і на довгий знов час припинила пільгу. Під кінець р. 1852 Маєвський вмер, і зараз же смерть його лиходійно обізвала ся на Шевченку. На адресу Маєвського прийшов задля Шевченка від Артемовського лист і 10 карбованців гроший. Адреса була на Маєвського. Нового коменданта ще довгий час не було, прибув він лишень на весні р. 1853, а коли й прибув дак він натурально вагав ся прийняти лист, адресований до Маєвського. Тим то „великої праці треба було, щоб новий комендант приняв той лист і распечатав“²⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

²⁾ Основа 1862 кн. VII.

Тимчасом і головна адміністрація в Оренбурзі перемінила ся. Обручова забрали. Генерал-губернатором став граф Василь Перовский. Він комендантом Новопетровського форту послав, замісто Маєвського, свого ад'ютанта Іраклія Ускова¹⁾. Нового коменданта хоча і затверджено 17 січня р. 1853, але через повний брак комунікації до Новопетровського форту прибув він ледви в квітні²⁾. Таким чином заким прийшов Усков, та заким Тарас спізнав ся з ним і запевнив ся, що він за людина, минуло трохи що не півроку.

Знаємо, що Шевченко з природи не був людина довірлива, а до того лиха доля цілий вік його навчала гірким досвідом, щоб з першого разу не вельми довіряв ся людям: „Сходив ся він з людьми в Новопетровському не швидко і якомсь з опаскою. Коли зустрінь ся було з чоловіком малознаєним, або з таким, до якого не чув він приязни, дак слова було від його не добеш ся: сидить було мовчки, наче він води в рот набрав“³⁾. Тим то вже сего самого досить би було, щоб він не швидко зійшов ся з новим комендантом, що теж мав якийсь, наче суворий вид. Алеж трапила ся ще й друга перешкода.

В форті ніхто гаразд не відав, що за людина новий комендант. З Оренбургу приходили не певні і не однакові про се звістки, і з них Шевченко переняв ся не доброю думкою проти Ускова. „Спершу“, пише до мене вдова Ускова, „бояв ся він мого чоловіка, уважав его за деспота, за великого формаліста, ще гіршого, як Косарев, за строгого і придирливого начальника“, а через те, натурально вже, сторонив ся від його. Такі відносини почали ліпшати трохи, та й то вельми повагом, тоді вже, як прибула до форта родина Ускова, себ то в маю.

Шевченко, як се добре відомо, загарливо любив малих дітей. В Ускових було їх двійко — син Дмитро і доня. Шевченко, побачивши їх, забув про своє упередженне проти Ускова і зараз же сприятелів ся з дітьми. Небавом побачив, що й неня їх людина добра й освічена. Він став ради в годи заходити в господу до коменданта, але вибираючи такий час, коли саме Ускова не було в господі. „Треба було мині“, пише пані Ускова, „ужити богацько праці, щоб переконати Шевченка, що він помиляєть ся в своїх думках про вдачу і звичаї мого чоловіка; треба було доволі часу, щоб вони близше спізнали ся і зійшли ся“.

¹⁾ Усков вмер в Москві 15 липня р. 1882.

²⁾ Лист А. О. Ускової.

³⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 3 ст 574.

Звістно, Усков першими часами, доки добре не роздивив ся, що таке Новопетровський форт і його людність військова, мусїв обережно поводити ся з Шевченком, хоча, виїздячи з Оренбургу, у його був і привід і бажання, де і в чому можна, пильжити Шевченкови.

Знаємо, що в Оренбурзі лишили ся не зрадливі приятелі Тарасові Лазаревський, Герн і інші. Всї вони щиро жаждали поліпшити Тарасову долю. Маючи і безпосередно і через других вагу і вплив, найпаче Герн і Матвієв, і не маючи вже такого Шевченкового лиходія, як Обручов, вони й пильновали звернути увагу і Перовського й Ускова на тяжку долю безталанного Тараса. Коли Усков в переддень свого виїзду з Оренбурга до Новопетровського ходив попрощати ся з графом Перовським, останній натякнув йому здалека, щоб він чим спроможно буде поліпшив Шевченків побут, звістно, не сходячи з ґрунту легального, а з проквола і обережно. „Без отсего натякання“, каже панї Ускова, „і не можна-б було Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники відповідно наказу Обручова.

Тут мушу я спинити ся і хоча трохи збочу, але уважаю за свій обовязок знівечити ті бридкі звістки, що де хто позаводив їх навіть до житєпису Шевченка. Річ іде про звістки, ніби то Шевченка на заслання карано по тілу.

Скільки минї відомо, першим сїячем сїєї брехні був Петро Мартос. Він в своїх „Епизодахъ изъ жизни Шевченка“¹⁾ пустив звістку, ніби то Шевченко прислав з заслання до однієї своєї знаємої свій портрет, намалювавши себе по пояс без всякої одежи; руки заложені на голову, биля ніг салдацька амуніція, а з обох боків стоять жовнірі, замахуючись лозинами, щоб бити його. Одно слово: зовсім так як було гонять салдатів „скрозь стрій“. А під тим портретом підпис: „отак як бачите“.

Може бути, що Шевченко і прислав такий портрет, але яко жарт, або бажаячи показати, як в війську поводять ся з жовнірами. Братиж такий малюнок за показ кари над самим Шевченком можна хіба тільки тому, хто бажає, отак як Мартос, зневажити поета. Треба на се все не аби якої відваги, а ще більш непошановання самого себе. Злорадство до Шевченка було, як знати, у Мартоса таке велике, що він не посоромив ся додати: „голова лишила ся у Тараса на плечах, але платила ся спина і підспинне“.

¹⁾ Вѣстн. Юг. Зап. и Зап. Россіи 1863 кн. 1.

Правда, за часів царя Миколи I кара салдатів шпигрутенами („скрозь строй“, або „зелена аллея“) була річ звичайна, інколи трапляло ся, що карали нею і студентів, як се було в 30-х рр. в Київському університеті, алеж на таку кару треба було в усякому разі або судового присуду, або царського приказу. Ні того, ні другого, тим паче самої екзекуції сховати не можна, і про неї-б знали люде з певних джерел

Слідом за Мартосом пішли й инчі. Так от Бартенев подав звістку, що буцїм би Перовский, „котрий по принципу не любив письменників і двічі карав по тілу російського письменника Достоевського, розгнівавшись на Шевченка, ударив його в лице“. Сю звістку оголосив письменник Микола Лесков, в 4 кн. Историч. Вѣст. р. 1882, додаючи, ніби з уст самого Шевченка чув, що Перовский дозволив собі отсей брудкий вчинок.

Д. Чалий завів отєї звістки до життєпису Шевченка без всякої критики¹⁾, хоча сам же кілька рядків попереду, змагаючись проти поклїпу Мартоса, казав, що в сему разі певним свідком стає Лазаревський. Очевидна річ, що у д. Чалого була тоді-ж, як він реєстрував звістку Бартењева і Лєскова, повна спроможність роспитати ся з Лазаревським і не пускати в свѣт брехливої звістки; а то вона цілх сїм лїт кружала, яко звістка певна, і не заслужено плямовала Перовського. Лишень року 1889 д. Чалий в примітці до споминок Наталки Ускової додав те, що подала минї і вдова Ускова, себ то, що Перовский ніколи в Новопетровському форті не був; значить і не мав спроможности вдарити Шевченка в лице. Та на мою думку, ледви Шевченко чи й був коли знаемий з Лєсковим, принаймні нема на те жадної указки. Того часу коли Шевченко перебував в Петербурзі, вернувшись з заслання, Лєсков ледви починав свою літературну карієру і першими своїми писаннями належав до того табору, до якого у Шевченка не могло бути і не було симпатії. До тогож Шевченко тоді приятелював з головними робітниками сатиричного журналу „Искры“ братами Курочкиними; а в „Искрї“, я памятаю добре, доволї таки глузували з Лєскова. Таким чином треба признати гидкою брехнею усякі звістки про кару Шевченка по тілу під час заслання.

¹⁾ Жизнь и произведения Шевченка стор. 80—81.

¹⁾ Киев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

VIII.

В споминах Наталки Ускової, переказаних Зорянком, читаємо¹⁾, що „Усков вперше побачив Шевченка, коли ставила ся перед ним на огляд уся новопетровська залага“, себ.то в кінці квітня, або з початку мая р. 1853. „Не минуло і кількох день після того, як Шевченко здобув собі в домі Ускова тепле спочуте і найприятнійший привіт“. До сих слів д. Чалий додав, що Усков в перший рік свого комендантства поводив ся з Шевченком занадто обережно, остерегаючись доносів, якими аж кишів той забутий Богом і проклятий людьми край²⁾.

Правди більш в словах добродія Чалого. Я вже казав, що Шевченко був упереджений проти Ускова, і сам Зорянко каже, що Шевченко був „суворий і непривітний“. Сходив ся він з людьми не скоро і вельми озираючись. Говорив я, що сторонити ся від Ускова кинув Шевченко перегодом навіть після того, як приїхала жінка коменданта, людина сердешна; а до приїзду її Шевченко ледви чи й був в господі Ускова.

Атата Омеляновна Ускова ще в Оренбурзі знала про Шевченка; приятелі його попильновали прихилити її до бідолашного поета, таким чином вона приїхала до форту з думками і безпосередно самій і впливом на свого чоловіка сприяти Шевченкови. Певна річ, що до того часу Шевченко не стрівав в Новопетровському женщини осьвіченої, до якої-б вабило його симпатії хоча стільки, скільки се властиво кожній хоч трохи культурній людині. Казав я, що перш за все привабили до себе поета діти Ускових, а сердешність, простота і ласкава увага нені їх ще більш вплинули на вокове серце Тараса. З першої знайомости Тарас сподобав ся пані Усковій; „його“, пише вона до мене, „розумне високе чоло, велика лисина, добродушне, честне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні; голос мягкий, симпатичний; говорив він виразно, плавко, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом“. В словах пані Ускової жадного прибільшання я не бачу. Капітан Косарев теж каже, що „не можна було не полюбити Шевченка, бо він умів і поводити ся з людьми гарно, і був чоловік розумний, добрий, сердешний. Розмовляти з ним, хоч би й не нашому братови-простому офіцерови, було не тільки приємно, але і корисно“³⁾.

¹⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 298.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ *Ibidem* 574.

Агата Омеляновна, порадившись з чоловіком, запросила Шевченка приходити до них щодня обідати, а у вечері пити чай. Тарас спершу варовав ся, тримавсь якось хмуρο, тільки з дітьми весело розмовляв. Але незабавом простосерда щирість Ускових знівечили і упереджене і вароване Шевченка, і став він ходити до них щодня. „Доки діти не підуть спати, він все було щєбече з ними; а скоро нянька поведе дітей спати, він бере було книжку і читає нам голосно. Читав він виразно, з експресією, з почутєм, найпаче, коли читав, що таке, що йому подобало ся. Читанє звичайно викликало розмови, змагання і небавом стало нам знати“, каже пані Ускова, „що Шевченко чоловік честний, розумний, правдивий і високо моральний. До дітей же наших, найпаче до трьохлітнього сина нашого Дмитра, він просто листочком прилип“.

Любов його до отсієї дитини найбільш за все прихилила до Шевченка супругів Ускових, найпаче коли вона виявила ся тоді, як лиха доля простягла свою руку і на дитину — Тарасового любленника. Дитина занедужала і Богу душу віддала. Смерть маленького Ускова тяжко вразила Тарасове серце. Тугу його можемо потроху бачити в листі його, писаному 30 червня р. 1853 до Козачковського¹⁾. „Люба, прекрасна дитина (була). Я так полюбив її, так воно привикло до мене, що було і в сні кличе до себе „лишого дядю“. Щож! воно горопашне занедужало, тай померло. Шкода мині мого маленького друга. Я сумую за ним. Іноді я приношу квітки на його ранню могилу і плачу. Я-ж чужий йому; а що дієть ся з його батьком, найпаче з ненею його? Бідолашна мати. Вона поховала свого первісточка“.

Могилу маленького Ускова Тарас пильно доглядав. „Він зробив малюнок памятника, кермовав роботою, був, властиво, будівничим памятника і зробив його з білого каменя прекрасно в лицарському штибі“²⁾.

Вжеж хоч би яке черстве серце не було у батьків, а не змогло-б воно не обізвати ся, немов струна до струни до того серця, що так полюбило їх дитину любу; тим паче повинно було обізвати ся до Тараса серце добряги Ускова і його жінки. Ускови „полюбили Шевченка наче свого рідного, близького чоловіка, він став не тільки щоденним, дорогим для них гостем, а товаришем, спільником і горя і радощів, став семянином їх. З початку дехто з офіцерів

¹⁾ Основа 1862, квітень.

²⁾ З листу пані Ускової.

ремствовав, що комендант сажав за стіл попліч з ними простого жовніра, але з часом призвичаїли ся і замовкли¹⁾)

І от з того часу починають ся, хоча й повагом, де-які, хоча й невеличкі, полегкості задля Шевченка, яко жовніра засланного „за політичне злочинство“.

Усков помітив і звернув увагу де-кого з офіцерів, що Шевченко зовсім не вдатен до служби в „строю“, і можна-б його виписати в „нестроевые“; або хоча не обтяжати його марне військовими „науками“, себ то маршированнем і муштрою з рушницею, тай не вимагати від його такої ретельної служби, якої вимагає військовий статут і дисципліна від звичайного „рядового“ жовніра. Досить з його щоб він перебував в „строю“ тільки тоді, коли сего жадним чином не можна вже уникнути.

Отсе була перша пільга Тарасови після трохи що не повних трьох років перебування в „смердячій казармі“ Новопетровського форту. Зорянко²⁾) каже, що з часу приїзду Ускова Шевченкови можна стало жити не в казармі, як досі було; і став він жити зимою в кого небудь з офіцерів, а літом в альтанці в комендантському саду. Се звістка не зовсім вірна; сад і альтанку спорудили пізнійш, а що до життя в квартирі кого з офіцерів, дак сего сам Тарас уникав, знаючи, що сего не можна по закону. Певна річ, що сего й Усков не тільки не дозволив, але й не порадив би. Правда: був у форті один офіцер Мостовский, що підсоглашав Шевченка жити з ним, але Тарас подяковав за се. Та й запросини Мостовського були р. 1855, а не 1853³⁾).

Капітан Мостовский був артилерист, людина освічена трохи, проста, добра і одинока. До приїзду Ускова се був одинокий офіцер, з усієї залози, опріч Маєвського, що інколи до його навідував ся Тарас охоче⁴⁾). Перегодом, вже року 1855, коли сира земля прийняла царя Миколу, і дух людського життя трошки повіяв в Росії, Мостовский кликав Тараса перебрати ся з казарми жити до його. Тарас не згодив ся і добре зробив, бо року 1857 по доносу якогось цейхвахтера Мешкова⁵⁾) велено було за щось арештовати Мостовського. Шевченко кілька разів провідував його в арешті, і 28 липня

¹⁾ ibidem.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 300.

³⁾ Записки стор. 15.

⁴⁾ З листу А. О. Ускової.

⁵⁾ Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ревновав. П Ускова пише, що у форті ходила думка, що до доносу спричинила ся якась родинна історія.

Мостовский, прощаючись з ним, подяковав за те, що позаторік не згодився на його благородні запросини жити у його на квартирі. „Він“, читаємо в Тарасовому журналі, „тільки тепер зрозумів, якуб подлу клявзу спорудив би Мешков з того, що ми живемо вкупі. У Мешкова не затремтіла-б рука покористовати ся з військових законів, де прописано, що коли хто з офіцерів дозволить собі попросту поводити ся з салдатами, той іде під військовий суд. Тепер тільки Мостовський побачив ту безодню, від якої я його відвів, знаючи ліпше за його вдачу огидливого „надворнаго совѣтника Мѣшкова“¹⁾.

Отож і бачимо, що Шевченко майже до кінця свого страждання в Новоцетровському форті перебував зимою в казармі. Так само і від вартової служби визволили його і дозволили замість себе наймати жовніра лишень на весні р. 1857, коли вже в форті стало запевне відомо, що цар призволив на амністию Шевченкови.

ІХ.

Ще на весні р. 1853 Шевченко знайшов десь біля форту добру глину і лебастер, придатні до липляних робіт, і хотів заходити ся біля виліплювання фігур. Але й тут не обійшло ся без перешкоди. Комендант Маевский вмер, новий ще не приїхав, а начальство, що під той час правило фортом, не тямало і вагало ся: чи можна Тарасови дозволити займати ся скульптурою? чи не треба вважати її за теж саме мальованне, яке царем заборонено Шевченкови? Отсе головоломне питання і стояло без відповіді, аж доки не приїхав Усков і не розв'язав вузлика простими словами: „що не заборонене, те дозволене“²⁾. От тоді тільки й не боронили вже Шевченкови ліпити. Одначе для сієї праці треба було хоч трохи відповідного місця, а його саме й браковало. „Тепер отсе з нудьги захожу ся над скульптурою“, писав Тарас 15 червня р. 1853 до Семена Артемовського³⁾. „Але, Боже! як нікчемно захожу ся біля отсієї нової для мене штуки в казармі, де містять ся ціла рота салдатів. А про модель і балакати нічого! Бідолашні заходи!“

Поміж колишніх приятелів-художників був у Тараса товариш по академії — Іохим. Тарас згадав, що він спроможен тепер в справі

¹⁾ Записки стор. 81.

²⁾ З листу А. О. Ускової.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 11.

скульптури стати йому з великою допомогою; але довго не відважувався вдати ся до його безпосередно, боячись, що і Іохим не обізветь ся, не признаєть ся до його так само, як се зробили з ним інші товариші, як от напр. зробив Михайлов: „тай чи один же Михайлов?“ пише він в тому-ж таки листі до Артемовського: „як Перовський привіз до Оренбургу мого товариша по академії Гороновича¹⁾, і коли його спитали: чи він зі мною знаємий? він відповів, що ніколи й не бачив мене“. Одначе відважив ся, нарешті, Тарас написати до Іохима „невеличку цідулку“, просячи, коли він і тепер працює коло гальваноплястики, дак певне має у себе форми, що замінили-б моделі; так от би вислав йому одну чи дві зграбнійших, та поділив ся-б з ним порадою, як ліпше взяти ся до скульптури, і нарешті вислав би йому фізику Писаревського. Шевченко гадав собі поліровати ті фігурки, вони-б стали йому за натурників, або натурниць. „Проси його, брате Семене! Я виліпив був з гіпсу невеличкий барельєф і хотів один примірник послати до тебе, та не відаю, чи доведе почта таку хрустку річ; отсе раз, а друге те, що соромно посилати в столицю таку нікчемну річ, як мій первісток-барельєф. А от як дасть Біг вивчу ся, та виліплю другого, дак тоді вже залю його стеарином та пошлю до тебе. Я чув, що граф Толстой захожував ся спробувати виливати медалі з гутаперчу. Спитай у Іохима, чи не відомо йому яких добутоків досяг граф Толстой? От би добре було!-яб і собі придбав гутаперчу тай заходив ся-б виливати свої твори убогі. Я вже мірковав собі спорудити невеличкий гальваноплястичний апарат. Так що-ж! У великому місті Астрахані опріч кумису да тарани нічого не можна достати, навіть горшка неполивяного, неминуче потрібного в сій справі, а про дріт з міді в Астрахані і не чули. От місто, дак місто“. В листі сему Тарас, своїм звичаєм, пильнує „вдарити лихом об землю“ і жартує додаючи: „Еге! то тоб було тобі, дурний Тарасе! не писати поганих віршів, та не впивати ся почаству горілочкою, а було учити ся чому доброму, користному, от би тепер як нахідка. А то посивів, дурню! оголомозів, тай захожуєть ся вчити фізику! Не думаю“, переходить він мимо волі з жартливого до скорботного тону: „щоб з сего що вийшло; бо я з природи вийшов якимсь не докінченим: учив ся живописи і не довчив ся; попробовав писати і вийшов з мене салдат, да який ще й салдат! чисто копія з того салдацького портрета, що намалював Кузьма

¹⁾ Здаєть ся не буде помилки гадати, що Горонович був Українець, коли не в Полтавщині, дак в Херсонщині.

Трохимович у небіщика Основяненка. А тим часом старію ся та болію. Господь його відає, з чого воно? мабуть з нудьги, та з неволі. А краю все таки не бачу моєї скорботної перспективи“.¹⁾

Не вважаючи на всі перешкоди, Тарас жваво взяв ся до скульптурної праці. Інакше не можна було й сподівати ся. Зголоднілий і придавлений дух поета повинен був хоч трохи підбадьоритись. Ліплення теж частина штуки прекрасної і в усякому разі не те що муштра та „тихий, учебний шаг“.

Виліпив Шевченко чимало. З листів його до Залеского і Артемовського знаємо його роботу „Тріо“ і инчі, а Косарев розповідає, що він бачив чимало статуєток і фігурок, виліплених Тарасом. Найбільш памятав він одну, де був Христос мордований Жидами. Він сидів в терновому вінку, а перед ним присів на-вколішках Жид та висолопивши язика, дрочить Христа. Позаду стояв другий і бив Христа батогом по спині. Була й иньша група — з життя Киргизів; в кибітці сидить Киргиз, надівши на бакир повстану шапку; він задоволений і грає на домбрі (ніби балабайка), а перед кибіткою, повернувшись лицем до Киргиза, стоїть його жінка, товче просо і усміхаєть ся; біля ніг у неї двое малих, голих Киргизчат, вони собі бавлять ся. Вправоруч біля кибітки лежить привязане теля, а з лівого боку дві кози. Пречудесні були групи. Тарас подаровав їх Косареву; але у останнього при переїзді вони побили ся на шматочки²⁾.

Літом р. 1853 приїздив до Новопетровського відомий учений академик Бер. Через камердинера його Петра Шевченко переслав Артемовському свої скульптурні роботи: „не чепурні вони“, пише художник в листі 6 жовтня³⁾, „але щож діяти! виліпити я як небудь виліпив, вилити і досі не вмію; не то, правду сказати, що не вмію, але материялу доброго сиріч алябастру не маю; нема де взяти. Прийми, що єсть, тай не осуди. На той рік, дасть Бог, пришлю що небудь крашче і то тоді тільки, як дістану алябастру з тієї поганої Астрахани... Іохимови не показуй мого тріо, а то, я добре знаю, він мене вилає; поклони ся йому і попроси, щоб переслав міні який-небудь маленький барельєфик. А щоб йому не тратити ся на почту, то нехай віддасть тобі, а ти от сему Петрови, а Петро привезе в марті місяці аж в Астрахань. Академик Бер буде у нас

¹⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 12.

²⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 3 стор. 577.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 14.

знов на весні і привезе міні той подарунок. Бач, через що прошу я якого небудь барелєфа; ти відаєш, що малювати міні заборонено, а ліпити ні; то я й ліплю тепер, а кругом себе не бачу нічого опріч степу та моря; та хотіло ся б подивити ся на що небудь хороше. Можеб, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенула ся б, а хоча б і не стрепенула ся, так на старости тяженько заплакала б, дивлячись на прекрасний твір душі людської. Тепер хоч би на старости постояти коло тієї академії, а перше! та що те перше і згадувати“...

Того ж таки літа доля післала Тарасови ще одну велику втїху. З Бером приїздив молодий московський учений Головачов. „Я з ним пробув“, писав Тарас 15 листопада до Бодяньського ¹⁾), „кільки годин; найпрекрасніших годин, яких я давно вже не знаю. О Боже мій! чого — чого ми з ним не переговорили! він розповів міні про все, що є нового в письменстві, на сцені і взагалі в штуці. Про тебе Головачов говорив з захватом. О 9 годині вечера ми мусіли розлучити ся. (Скоро пробють з орю, міні опріч казарми ніде не можна бути)“...

Як знати з листів Шевченка до Залєського, так того ж таки часу була у нашого художника думка взяти ся ще за фотографію; але не знаємо, через що з того нічого не вийшло. Гадаю, що через недостачу грошей і материялів до фотографії. Фотографія була тоді ділом новим і працювати коло неї голоруч не можна було. Та фотографію теж могли вважати малюванням і заборонити. Працювати коло ліплення було і дешевше і зручніше задля Шевченка.

X.

Ми вже відаємо, що в Новопетровському був голий степ, аві одной деревини. Не кажучи вже про те, що така одноманїтність невеселої природи хоч на кого нажене сум; але важно й те, що під спеку нікуди й з хати вийти, щоб де в холодку подихати сьвіжим повітрем. Вважаючи отсю ваду вельми шкодливою і для фізичного і задля психічного здоровля людей, Усков, щоб запобігти лиху, приміркував розвести сад. Думкою своєю він поділив ся з Шевченком. Українська душа, що звикла поринати в море зелене, загарливо обізвала ся на думку Ускова. Тарас вибрав під сад місце, верстов зо дві біля форту, зробив плян саду, розмітив, де які дерева садити,

¹⁾ Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 643.

і в осени р. 1853 закипіла робота біля саду. Жовнірі працювали охоче після остогидлого муштровання; копали ями під дерева, прорізували і трамбували доріжки; дерева повиписували що з Астрахани, що з Гурева, а здебільш попривозили, за порадою Шевченка, великі вже дерева з урочища Ханга-Баба; більш за все з Ханга-Баби попривозили шовковиці. На тому місці, що вибрали під сад, росла одна єдина верба, посаджена Шевченком. Переходячи через Гурев, коли ото в жовтні р. 1850 його провадили до Новопетровського, Тарас підняв на улиці вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозі. Прибувши до Новопетровська, він заткнув ту ломаку в землю на салдацькому огороді, і з неї виросла добра деревина. В саду збудували задля родини коменданта літний domeк, а біля його альтанку; нарешті Усков казав біля альтанки спорудити землянку на аршин в землю, а на два аршини поверх землі¹⁾. Отся землянка стала Тарасові в великій пригоді²⁾.

Ще як був живий Маєвський, але вже за місяць чи що до своєї смерті, він дозволяв Шевченкови писати мовою російською і малювати, але не инакше як у його в кабінеті, так щоб ніхто не бачив і ніхто про те не відав. Тоді ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською. Першим оповіданем його було оповідання „Княгиня“. Таких фактів, щоб з них виразно було знати, коли саме Тарас писав „Княгиню“ — досі нема. В оповістці „Основи“ (1862 кн. 3) „Княгиню“ датовано р. 1853; і в листі до Залєського 21 квітня, Тарас пише: „ще посилаю до тебе Варнака і Княгиню. Полагадь їх і відішли в Петербург до Осипова, а коли там є у тебе добрий і надійний чоловік, дак пішли до його, щоб спожив, як відомо“.³⁾

На сьому місці я не спиняти му ся спеціяльно коло хронольоїї Шевченкових оповідань, писаних мовою російською, намічу лишень свою гадку про те, чому я вважаю, що „Княгиня“ була першим оповіданем, написаним Шевченком на заслання мовою російською. Я спостерегаю, що поет хотів в своїм оповіданню російською мовою позаводити окремі епізоди з свого життя, так що-б з них склало ся суцільне автобіографічне оповідання, і перший такий епізод бачимо в „Княгині“; але ширше про се буде моя бесіда в другому місці.

1) Русск. Стар. 1891 кн. 5 стор. 434 і лист Ускової.

2) Форт Новопетровський велено скасовати р. 1857 і повернути те місто з назвою Александровське на повітове місто Мангишлакського повіта. Сад став міським і зоветь ся садом Шевченка; а землянка та — домком Шевченка.

3) Київ. Стар. 1883.

Але що можна було Маєвському — яко людині одинокій, те вельми трудно, майже не можливо було Ускову, яко чоловіку семейному; йому треба було озирати ся і на прислугу і на гостей. Як його було устерегтись, аби не пішла гутірка, що Шевченко пише і малює у коменданта? тим паче треба було стерегтись, що були офіцери, які ворогували вже й за те, що у коменданта попліч з ними сїдає обідати „політичний злочинець“, простий жовнір.

Тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював себ то зрушав царську волю з дозволу коменданта і в його квартирі, і бачучи, як страждає Шевченко через заборону писати і малювати, Усков перш за все вдає ся до Оренбургу, просячи дозволу Шевченкови тільки писати, і писати тільки мовою російською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не ранійш весни р. 1854.¹⁾

Отже, доки прийшов той дозвіл, Усков дозволив Шевченкови писати і малювати в землянці. Землянку ту вважали яко окремих кабінет Ускова і нікому туди без його дозволу не вільно було ходити. Таким чином нікому не можна було й знати, що там Шевченко пише і малює.

Гадаю я, що отодї Шевченко й написав оповіданне „Наймичка“ під впливом матерної туги, яку він бачив на Агатї Омеляновні, коли та похоронила свого сина Дмитра. Приняймні він читав свою „Наймичку“ Усковим „якось на святах або в самому кінці р. 1853, або з самого початку р. 1854“, як каже панї Ускова, і казав при тій нагодї, що такого змісту є у його поема мовою українською; але лишилась вона у когось на Україні — і ще не друкowana.

Тямив очевидячки Усков, що в землянці можна писати залюбки, але малювати зовсім не зручно. Тямив він і те, як нудьгує Тарас через заборону малювати. Нудьга його була така велика, що навіть вона і нам стає страшною з самих тільки листів Шевченка. Найгірш заборона мордувала його через те, що він не знаходив за для неї жадного за собою приводу і не знаходив його цілком справедливо; бо приводу того, дійсно, ніхто б і не міг знайти; дійсно, його ні в чому не було, опріч непорозуміння царем Миколою в докладї графа Орлова слів: „изображалъ каррикатуры“. Цар зрозумів сї

¹⁾ З листу п. Ускової, Косарев (Кіев. Стар. 1889 кн. 3 ст. 573, каже: „здаєть ся“, що дозвіл писати і малювати дано Шевченкови в червні р. 1852. Се очевидна помилка. Малювати ніколи йому не було дозволено, малював він так сказати „неофіційно“; а про дозвіл писати почав клопотатись не Маєвський, а Усков в осени р. 1853.

слова буквально, себ то, що — малював карикатури. „За що заборонили міні малювати, того не скаже і сам судия верховний“, голосить художник в своєму журналі¹⁾). „Мині заборонили писати, як найгірше, і малювати. І я пропадаю отут в казармі між салдатами; ні з ким слова промовити. Нудьга, нудьга така, що вона незабаром вжене мене в домовину. Не знаю, чи карав ся ще хто на світі так, як я тепер караюся, і не відаю за що,“ читаємо в листі його до Бодяньського²⁾). В другому листі до його він пише: „заборонили міні малювати, а я за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси. Не давати чоловікови працювати коло тієї штуки, на яку він присвятив увесь свій вік, се найжахливіша кара³⁾). „Найгірш мучить мене“, пише Тарас до Артемовського, „те, що не дають мині малювати. А з якої причини? — не відаю. Тяжко! страх як тяжко!“⁴⁾ — „Мучу ся без олівця та без красок“, читаємо в другому листі його 15 червня р. 1853 до того ж Артемовського⁵⁾). „От-де дійсно страшенна кара! Горе тай ще горе!“

Нам, що відгороджені від того часу муром більш ніж сорока літ, тяжко і боляче читати оті голосіння поетової душі, вилиті на мертвий папір, так вже ж певна річ, що і Усковим не легко їх було чути з живих вуст страдальника, і не можна було не обізвати ся спочуттем і бажанням допомогти. І Усков приміркував, щоб Тарас прохав дозволу собі малювати олійними красками запрестольний образ в Новопетровську церкву. Звістно — раз би начальство дало той дозвіл, так фактично і вся заборона малювати більш менш зникла б. Тарасови дали б даром яке-небудь поміщене під робітню, тут би можна було йому роставовати ся зовсім по малярськи, з усіма малярськими прирядами, малювати той образ довгий час, прикриваючи їм усякі иньші роботи художника. Здавало ся, що й начальство Оренбурське не відмовить дозволу на таке добре діло, як оздоба церкви добрим запрестольним образом.

І от Шевченко урядовим шляхом вимовив комендантови прозьбу дозволити йому власним коштом намалювати той образ. Комендант спитав найблизшого начальника Тарасового капітана Косарева. Сей відповів, що за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському він не помітив за ним нічого лихого, і поводить ся він взагалі дуже

¹⁾ Записки стор. 19—20.

²⁾ Русск. Стар., IX 1853 стор. 641

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Основа 1862 кн. VII.

⁵⁾ Ibidem.

добре. Комендант 7/19 січня р. 1854 вдав ся до начальства в Оренбург. Минуло більш трох місяців; жадної відповіді не було, на решті прийшла і холодним північним вітром розвіяла Тарасову надію. Начальник штабу оренбурзького війська — генерал-майор Фонтан - де Верройон 16 квітня р. 1854 повідомив Ускова, що начальник війська не дозволив згодити ся на дозвіл „рядовому оренбурзького линейного № 1 баталіону Тарасу Шевченку нарисовать запрестольный образъ въ церковь Новопетровскаго укрѣпленія“.¹⁾

Така відмова жорстко вразила Тараса; він, як знати з листів його, називає її катастрофою; вона знов пригнобила йому дух; йому знов ввижасть ся, що він ніколи вже не діжде поліпшення своєї долі. „Не тямлю вже, що й гадати“, пише Тарас до Залеского, „про мое уперте нещастє! чи Львов (начальник баталіону), чи хто вищий спричинив ся тому“. „Найгірша отрута нашого побуту морального — безнадійність, і отсю жорстоку отруту я вповні почувую“.²⁾ „Остання невдача так мене приголомшила, що я згубив всяку надію хоч на аби-яке поліпшення моєї долі гіркої після отакої катастрофи. Вона справді про мене катастрофа“.

З отсєї відмови ми бачимо, що начальник оренбурзького війська добре тямив, чим найгірше можна допікати Шевченкови. Останній три місяці після того ще тяжко чуввав недозвіл і писав до Залеского: „Скорботно, невимовно скорботно! При таких невдачах і найбільший поет зречеть ся усякої надії на ліпшу долю, а міні безталанному і давно можна заплющити очи задля ліпшої будущини“.³⁾ Що саме спричинило ся відмові дозволу намалювати образ — про те певної звістки нема: відаємо тільки про гутірку, що того часу кружали у форті. Гомоніли, що хтось з офіцерів, довідавшись, що Усков вдав ся про дозвіл в Оренбург, післяв донос в Уральск до баталіонного командира майора Львова. А Львов би то вельми образив ся за те, що Усков не спитав у його, минув його і вдав ся безпосередно до Оренбурга і від себе вже написав до Оренбурга, щоб не давали того дозволу. Таку гутірку підтримують і нарікання на Львова, вимовлені в наведеному в горі листі Шевченка до Залеского. Хоча се все вельми подібно до правди, найпаче бюрократична образливість Львова, але всего сего не досить на те, щоб признати донос фактом. Може в уральськїм архіві і знайшлись би певні указки, щоб розв'язати се цікаве питання. Можна ще га-

¹⁾ Русск. Стар. 1891, май стор. 440.

²⁾ Кіевс. Стар. 1883, кн. 1 стор 170

³⁾ Кіев. Стар. 1883 кн. 2.

дати їй те, що оренбургська військова адміністрація теж няла віри, що Шевченко малював карикатури на царя, і не відважила ся не тільки сама дати дозвіл малювати образ, а навіть бояла ся вдати ся в Петербург про такий дозвіл, гадаючи мабуть, що не личить їй турбувати царя згадкою про чоловіка, що „за добродійство“ царське заплатив мальованнем карикатур на свого „добродія“. До тогож під ту саме пору не було в Оренбурзі ні Герна, ні Залеского, а инчі Тарасові приятелі в Оренбурзі не відали про подання Ускова, а через те їй не могли поклопотати ся, як треба було.

XI.

Великою втіхою Шевченкови під оту тяжку годину стали листи приятелів його. Найпаче листованне з Броніславом Залеским, присилка йому книжок приятелями а більш за все приїзд — хоч на короткий час — з експедицією Бера молодого ученого українця Данилевського. Данилевський вельми сподобав ся Тарасови: „Така людина, як Данилевський“, писав він 9 жовтня р. 1854¹⁾, до Залеского, „в нашій пустині може закрутити і не мою голову. Доки він тут був, я майже не розлучав ся з ним. Він своїм перебуваннем нагадував мині самотному минулі дні прекрасні. Я був з ним щасливий, тим то їй не писав довго до тебе“. (Дійсно, бачимо, що більш як чотири місяці — з 6 червня до 9 жовтня — нема Тарасових листів ні до кого). „Ти, яко щирый друг, вибачиш міні, і серце твое зрадїє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до устя Емби, а я користую ся з того і пишу до тебе. Але все те, що я бажав би написати до тебе про Н. Данилевського, не помістило сяб і на 24 аркушах паперу. Тимто скажу тільки, що він всіма сторонами людина прекрасна! От тільки шкода, що він людина учена, а то бувби з його сущий поет“.

Коли потім в осени експедиція покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертаєть ся до згадок про Данилевського і знов пише про його до Залеского²⁾: „він, Данилевський, пробув тут два місяці. За сей час я найщирійш з ним сприятелив ся, не що давно (лист писаний 8/20 листопада) поїхав він до Астрахани, а я, провівши його, трохи не здурів. Вперше на своїм віку я зазнаю такого почуття. Ніколи самітність не здавала ся міні такою суворою, як тепер,

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 ст. 173.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 3 стор. 611.

і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тямлю, як і дякувати тобі за його. Приймавши його, я почав приходити до пам'яті, почав думати. Правда, думи мої не веселі, а все ж таки думи. Кажеш ти, що ти привичаїв ся до свого кутка, теж так про себе думав, доки в моїй широкій тюрмі не показав ся чоловік розумний і благородний. Але ж показав ся на те тільки, щоб збентежити мою бідну дріманну душу“.

З від'їздом Данилевського¹⁾ тяжкий сум самотності серед на-товпу „широкої тюрми“ не минуло повинен був з більшою потужністю обгорнути душу поета; тим паче, що від'їзд трапив ся тоді саме, коли і природа сприяла більш почувати той сум. Літом, одріч товариства Данилевського, у Тараса був город, був холодок під вербою, була землянка і альтанка; значить, був сякий-такий захисток, де можна було сховати ся від казарми і від її товариства і сумованне своє розважати писаннем і малюваннем; журбу свою можна було втопити хоч в оглядуванне неба і непривітної природи. Тепер і сего нічого не стало. Літо минуло; по степу заквилив-застогнав вітер холодний та звір голодний; на морі заревли-заголо-сили „заспані хвилі“ і, бючись ребрами об скелю, розбудили при-спаний в літку сум і журбу „забутої Богом і проклятої людьми пустині“. Ожеледою холодною та снігом — піском падала на жур-ливий форт, на сумну живу та повну людського жалю і скорбот могилу та німа туга-гризота, що стискає людям серце і німо, незримо ссе його, висисаючи не саму тільки кров, а тепло почуття, жвавність і бадьорість духа.

Стисла вона серце і Тарасови, загнавши його знов на цілий піврік до „смердячої казарми“.

Можна, читаючи споминки про сей час Зорянка і Косарева гадати, що у Тараса було тоді товариство офіцерів. Зорянко каже: „Тарас Григорович був душею товариства в Новопетровському форті. Рідко коли пікнік, або прогулка обходили ся без його. Тоді він звичайно сїдав на той екіпаж, де були харчі; брав під свій догляд пляшки з горілкою, але на місце прогульки привозив пляшки геть не повні“,²⁾ себ то в дорозі випивав. А в споминках Косарева³⁾ читаємо: „коли ми (офіцери) довідали ся, за що Шевченко попав під „червону шапку“ (себ то в салдати), дак усі його полюбили

¹⁾ Данилевський доживав віку і вмер кільки років назад на хуторі своєму біля села Мшатки, на південному березі Крима.

²⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 302.

³⁾ Ibid. кн. 3 стор. 573.

і почали приймати його скрізь як свого і в родинних і в нежонатих товариствах, починаючи з коменданта, де він учив дітей. Тай трудно не полюбити його; він був чоловік розумний, сердешний. Інколи, хоча й не часто, було як розбалакаєть ся Тарас, як почне розповідати приказки, можебилиці та побрехеньки — а він знав їх силу силенну — або як почне передражнявати попів, дяків, крамарів і т. ин. — і на се він був великий майстер, так сьміху і реготу було без краю“. Тим часом пані Ускова подала міні зовсім инчу звістку. „Офіцери в форті“, каже вона, „не любили Тараса бо відали, що він зневажливої про їх думки, уважає їх дурнями і паниціями. Шевченко дійсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дійсности. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх“.

Як же погодити отсі геть не однакові звістки і яку з них уважати певною?

Споминки Зорянка я приймаю так скептично, що мушу майже цілком їх знехтовати скрізь, де тільки вони не підперті инчими певними звістками. Споминки Зорянко написав властиво не свої, а переказані йому донею Ускових Наталкою (вона опріч того надруковала свої споминки і в другому ще місці¹⁾). Відаємо, що Няталія Іраклієвна побачила сьвіт божий вже в Новопетровському, значить, не ранійш літа року 1853, і була на четвертому році, коли Шевченко покинув Новопетровський форт. Які ж споминки про поета могла зберегти така мала дитина? що могло лишити ся в пам'яті її майже через тридцять літ?

Споминки Косарева треба брати теж вельми обережно, хоча вони і більш правдиві. На лихо Косарев переказав їх генералови Миколі Дементевичу Новицькому²⁾ тоді вже, коли пам'ять його зовсім зрешетіла, не слухала його, а через те в споминках його стільки плутанини і суперечок³⁾, що брати з них можна тільки те, на що не падає ні на зерно тїнь непевности.

¹⁾ СПбургскія Вѣдом. 1882 N 75 з підписом „Нато“; так звав Шевченко Наталію Іраклієвну.

²⁾ Київ. Старина 1889 кн. 2.

³⁾ Щоб не бути голословним подам кілька прикмет такої плутанини і суперечок. „Шевченко, каже Косарев (Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 241 і долі) написав в Новопетровському „Кобзаря“. — Знаємо що там Шевченко до мая р. 1857 не написав по українськи ніже єдиного слова! Шевченко виїхав з форта через Астрахань 2 серпня 1857, а Косарев каже, що він поїхав в кінці серпня через Уральск до Кїїва, і т. дальше.

Що до звісток Аґати Омелянівни, так їх підтримують і власноручні споминки Шевченка. З записок його бачимо, що Новопетровське „інтелігентне“ товариство він називає „брудною ковбанею“. Ми вже бачили, що за люде були офіцери Обрядин, Потапов, Мешков; подивимося ще на де-кого з них і тоді скажемо, чи можна було чистій душі Шевченка товаришувати з такими людьми?

От напр. поручник Кампіоні, інженер, значить, людина з освітою високої школи. Перегодом я подам факти, який се був п'яниця і людина високо неморальна¹⁾.

Бачимо другого офіцера, що, взявши четвертину відра горілки, торжественно йде з нею до свого нареченого тестя, пе з ним і сварить ся доти, доки „тесть потяг по лобі свого нареченого зятя так, що з шляхетного чола заюшила кров. Поранений зять біжить окривавлений до швачки, бере там ту сукню, що казав пошити під вінець своїй молодій і віддає її шинкареви в заставу за дві чарки горілки²⁾.

А от третій зразок³⁾. Прийшла думка одному офіцерови новеселити свою молоду; він скликав з обох рот салдатів сьпіваків з бубоном, з тарілками, з ложками, з трохкутником і ще з якимись брязкильцями. Коли пересьпівали, звістно з танцями, увесь салдацький репертуар, тоді офіцер казав салдатам „покачати“ його. Але коли салдати, підкидаючи в гору в десятій раз свого п'яного начальника, гукали: урра!, показав ся несподівано комендант; салдати з череляку покинули серед вулиці свого „отця-командира“, та на втікача; а він не спроможен був підвести ся, „був бо на смерть п'яний“.

Річ зовсім натуральна, що Шевченкови не можна було товаришувати з такими людьми. І якої б розваги він зазнав в товаристві таких офіцерів? „Хто не п'ячив, той в карти грав; а Шевченко, пише пані Ускова, карт не любив, гидовав їми“.

Так само унікав він і жіночого товариства, бо там пановало пащикованне. „Бачучи раз-у-раз перед себе людей, або тупих, або п'яних, каже Тарас до Залеского 10 лютого р. 1855⁴⁾, чоловікови і більш за мене байдужому не диво збожеволіти“. В листі до Осипова⁵⁾ 20 мая р. 1856 читаємо: „я дуже радію, що вам трапило ся побачити хоч одну з тих амфібій, серед яких я стільки вже літ чеврію. Одначе зауважте, що ви бачили лїпший екземпляр, одухо-

1) Записки Шевченка ст. 30—34.

2) Ibidem 15.

3) Ibidem 48.

4) Київ. Стар. 1853 кн. III, стор. 612.

5) Москов. Вѣдом. 1862 N 45.

творений чимсь таким, що скидаєть ся на думку і почутте, а колиб ви побачили инчих з отсеїї породи! та ні! не приведи Господи, щоб вам і в сні привиділа ся така гидота людська. Готи, між якими на берегах Дунаю доживав віку Овидій Назон, так і ті найцілковитїйші створіння Божі. Вони були хижі варвари, та не п'яниці, а отсеї, що округи мене, так і те і друге". „І в отаких людей", читаємо в листі Тарасовому до Артемовського³⁾, я в кулаці сижу; давлять, без всякого милосердя давлять, а я повинен ще й кланяти ся, а то візьме, тай роздавить наче ту вошу між ногтями".

Звістно, не без того, що і в „брудній ковбані" були такі люде, до яких навідував ся Шевченико, що б трохи розвіяти свій сум. Се було старе супруже Зігмонтовських. Побачимо зараз, що вони не могли задовольнити Шевченка, але коли б і таких не було, так, певна річ, Тарас навідував ся би хоч ради-в-годи і до кого будь гіршого; бо чоловік по своїй природі може обходити ся без усього, але без чоловіка — ні за-що не обійдеть ся.

Зігмонтовські були люде доволі цікаві і оригінальні. Колись він був латинської, вона лютеранської віри, потім перейшли на православіє. „Він", читаємо в Шевченковому журналі⁴⁾, „дідусь простосердий, доброї душі і зовсім не шкідливий брехунець. Свій рід він виводив з якогось Зігмунда, короля польского. Про близших предків і про батьків не згадував. Дитинний вік його поринає в якісь темряві. Першу половину віку шарубочого учителював він у фабриканта тютюну в Петербурзі Головкина. Оттоді то й стала ся з ним чудна пригода. Буцім би то раз-якось серед вулиці схопили його два гайдуки, завязали йому очи, посадили в темну карету і привезли до якоїсь красуні-богатирки в розкішний будуар. Тут пішло у них таємниче кохання. Потім знов відвезли його з завязаними очима, давши йому 20 тисячів карб. Перегодом пішов він в актори, зажив собі незвичайної слави, але через інтригу актора Яковлева мусів покинути сцену і пішов служити на флот. З корабля перейшов на службу в земський суд в Одессі; став би то голінним чаркуном, пристав до якогось товариства політичного і попав в тюрму без терміну, а потім послали його поліціянтом в Астрахань. Звідсіля вже він і перебрав ся до Новопетровського форту. Пані Зігмунтовська була невинна цокотуха і трошки сантіментальна бабуся. Тарас прозвав їх Філемоном і Бавкидою. Він приносив їм з городу петрушки, окроп, редьки; за те читав у них „СПбурґскія Вѣдомости", пив чай і слухав оповідання про чарівні події Філемона.

¹⁾ Основа 1862 кн. 7.

²⁾ Записки стор. 36—38.

XII.

Косарев розповідає, що Шевченко любив сьпівати українські піснї, частїйш за все сьпївав: „віють вітри, віють буйні“. Сьпївав він і в церкві в хорі. Голос був у його доволї чистий і дзвінкий тенор¹⁾.

Що Тарас любив сьпівати — се річ відома; одначе панї Ускова каже, що вона майже ніколи не бачила Шевченка в церкві. Не доводилось їй чувати, щоб пісні він сьпївав де у товаристві; а на городї, або в саду, було сьпїває раз-у-раз на півголоса.

Брав би то Шевченко участь і в аматорських сценїчних забавах. Спектаклі аматорські розпочали ся в Новопетровському ще за Маєвського. Сцену спорудили в казармі; декорації малювали свої ж художники; завісу з червоної шовкової матерії дала одна офіцерша, за люстру і канделябри — правили штикі (баїнети). На перший спектакль вибрали комедію Островского — „Свои люди — сочтемся“. Жіночі ролї справляли мужчини. Шевченко грав ролю урядника Рисположенского. Перший спектакль був 26 грудня р. 1850²⁾. — На мою думку ледві чи не помилив ся тут Косарев: трудно минї згодити ся, що б Шевченко — після шестимісячного арешту в Орському казематї, після тяжкої подорожі до Новопетровська, за два місяці після того, як прибув до форту, став би грати, та ще в пєсі російській!

„Коли показав ся на сценї Шевченко“, каже Косарев, „сьмішно було дивити ся на його. Одягнений він був в старий і трохи вузкий на його фрак з синього сукна; короткі штани горїхової барви; жилетка зелена, виляняла; чоботи латані і один скривлений. На головї старий, помнятий бриль. Убранє і грим були такі, що перед вами був пяничка урядник, що ще добре й не виспав ся з перепоею. Ролю свою він грав як не можна лїпше

„Після другого спектакля Шевченко, перебравшись в українську одежу“, каже Косарев, „танцював під музку українського трєпака і всїх здивовав вдатностию танцювати. З того часу, додав Косарев, у кого тїльки траплялись вечїрки з танцями, туди запрошували і Шевченка, і він ніколи не відмовляв танцювати трєпака³⁾“.

Панї Ускова навпаки каже, що вона не пригадує собі, що б Шевченко грав в спектаклях; а вже ж сього б вона не забула, най-

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 263.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 251.

³⁾ Ibidem.

паче коли б хоч раз побачила, як він витинав на сцені трепака. „За увесь час, скільки при нас був Шевченко в форті, я, каже вона, ні разу не чула і не бачила, що б Шевченко де-небудь танцював“.

Коли б у мене не було отсієї звістки від Агати Омелянівни, тоб і тоді я сказав, що звістки Косарева про танцювання Шевченка такі не певні, що їх треба брати за вигадку. Раз, що Шевченкова постать зовсім не придатна була до танців; а друге, що національно-моральне почуття не дало б йому в пустині на заслання смішити чужих людей і між ними своїх катів, танцюючи національний танок. Національна самоповага була у Шевченка і глибока і висока! та й чи до танців було йому? Ні во вік Шевченко не образив би, не принизив би такими танцями і при таких обставинах свого національного достоїнства. Звістно були, як от напр. брати Карпенки Стецько і Грицько, і тепер є такі українські актори, що їздячи по Московщині, „морозять хохлика“ на те, що б потішити товстокишених московських крамарів; але у таких „Українців“ певна річ ледві чи є й на макове зерно національної самосвідомости і почуття національного достоїнства, а у Шевченка і того і сього було повно до краю і не пішов би він танцювати по українськи перед „гідкою ковбанею“. Я навіть не певен, що б Шевченко і взагалі брав участь в спектаклях.

Тієї зими, про яку саме іде тепер у мене бесіда, себ то кінця 1854 і початку р. 1855, єдиною певною утіхою задля Шевченка була родина Ускових. Сюди вабили його діти. Є звістка, от хоч би і у Косарева, що Шевченко учив дітей Ускових. Се звістка зовсім непевна. Обидві доні Ускових родилися вже в Новопетровському, значить, навіть тоді, коли Тарас вже покидав Новопетровське, їх учити ще не можна було, бо вони були на те вельми малими; навіть старшенька — Наталочка і та ще не вміла добре говорити і не спроможна була вимовити слово „Григорович“, а вимовляла „Горич“. Тарас тільки бавився з ними, тішив їх, а вони, як діти, любили „лишого дядю Горича“.

Більш за дітей вабила Тараса няня їх.

Змученому, пораненому, відчуженому від людей ніжному серцю поета зовсім натурально було закохати ся в молоду, освічену і симпатичну жінчину, так натурально, як натурально людині, що любить красу природи, після довгої і незвичайно холодної зими любити і впивати ся бадьорою красою свіжої весни; як натурально чоловікові після довгого недугу тяжкого вдихати в себе весняне,

чисте запашне повітря, любовати з квіток, з місячної ясної ночі, з пісень соловія.

Згадаймо, що впродовж семи років Шевченко майже не бачив жіночого товариства; а він його так любив! він любив огрійливе тепле слово жіноче! Закинений спершу в ореську казарму, далі на Кос-Арал, потім в каземат і нарешті в „смердячу широку тюрму Новопетровську“, він томився в темному льоху дикої пустині, поміж темного грубіянства, п'яцтва, поміж здеморалізованого офіцерства. Він сім років не бачив того зоряного світу жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселить життя! Та йому „ні на що хороше було й подивитися“. І от по сімох роках темрявних мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей; він почув голос теплий, почув віяння тієї незримі сили, що йдучи з жіночого серця, надає енергії, надії, надає животворної сили і бажання жити. Агата Омелянівна явилась перед страдальником поетом, немов посланниця самого неба. Прості, сердешні, привітні відносини до Тараса повинні були „святим огнем“ запалити йому серце. Почуття у чоловіка наче та пара: чим більше та довше давити її, тим більшу дасть вона реакцію, тим з більшою силою вибухне воля. Так було і з почуттям Шевченка. Та жадним чином інакше й не могло бути.

Було б зовсім не натурально, коли б він не закохався. „Агата“, пише він до свого друга Залеского 9 жовтня р. 1854, „молодиця прекрасна; для мене вона суцця Божа благодать. Се одна єдина душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до поезії. Значить, я більш менш щасливий; можна сказати: я зовсім щасливий; тай чи може бути інакше, коли з тобою високоморальна і фізично прекрасна молодиця? Ніколи ні одного мого листу до тебе я не кінчив так весело, як отсей. Велике діло спочуття до всього прекрасного в природі, до всього благородного. А коли се почуття чоловік поділяє з другим, тоді він не може не бути щасливим“.¹⁾

Очевидна річ, що почуття поета глибошало та глибошало. За п'ять місяців він пише до тогож таки свого друга: „я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею. Не гадай, друже мій! і тіни чого небудь гріховного в моєму коханню непорочному“.²⁾

Ми добре відаємо чистоту поглядів Шевченка на кохання і тому то йmemo йому повної віри, що до кохання його ні на макове зерно не примішувалося гріховної думки. „Яке чудове дивне створіння жєнщина непорочна“, пише він в тому ж листі: „в вінці створіння

¹⁾ Київ. Стар. 1883 книж. 1 ст. 173.

²⁾ Ibidem кн. 3 стор. 612.

се найліпша перла“. І Тарас таким був зачарованим, що бажав що б в тій „перліні“ не було жадної, найменшої вади. Досить було йому раз єдиний помітити, що Агата Омелянівна грає в карти, що б душа його захмарила ся. За два місяці після наведеного в горі листу, він 10 квітня р. 1855¹⁾ висловлює вже Залескому своє ніби розчарування: „моя моральна, моя єдина опора і та тепер похитнула ся і зробила ся порожнечею і без життя. Картярка, більш нічого. Чи се міні так здаєть ся, чи воно справді так?“

Цевна річ що було перше; бо сам закоханий поет не висловлює фактів инчих, окріч гри в карти; а сього вельми мало на те, що б признати жєнщину, що вона похитнула ся і стала „порожнечею“. Наріканнє Шевченкове вирвало ся під впливом инчої причини, про яку зараз здїйємо бесїду; а та причина „так приголомшила його, що“, як каже він в тому листї, „я лєдві роспізнаю біле від чорного“.

Ми не маємо жадної основи на те, що б запевне сказати, як приймала Агата Омелянівна Тарасове почуттє? навіть не скажемо, чи вона відала напевно, що поет її кохає? Знаємо тільки, що вона вважала на пащикования і скоро довідала ся, що новопетровськї „сороки“ захожують ся клєпати про неї язиками, вона так остерегла ся, що такої обережности не вжила б людина, яка глибоко кохає.

Агата Омелянівна майже що дня під добру погоду ходила гуляти побіля форту; ходив інколи з нею і Шевченко. Ходили вони на киргизськї грєбовища. „Я“, каже вона в листї до мене: „рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних памятниках Киргизів розбирати, що визначає та, чи инча річ, зброя, чи струмент який зроблений на памятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи инчий померший займав ся за життя, коло чого працював? Та й взагалї під час прогулок у Шевченка, яко у людини освїченої, ніколи не бракувало теми задля цїкавої бесїди. Завжди було він здїймає бесїду геть далеку від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогулки нашї тягли ся довгий час, аж доки я не довідала ся, що про ті невинні прогулки нашї починають клєпати недобрї рєчи. Раз якось прийшов до нас лікар Никольский і росповів міні, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажая, дак він покаже міні те місце, де Шевченко або стоїть, або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно

¹⁾ Київ: Стар. 1883 вп. III стор. 621.

підє і Шевченко. Мінї зробило ся з того так прикро, що я перестала ходити на прогулку з Шевченком. Він вельми тому дивовав ся, але я ніколи не висловила йому дійсної причини“.

Не можна не гадати, що таке поводженне Агати Омеляновни вразило Шевченка більш, ніж гра її в карти, і значно охолодило його коханне; хоча й без того б коханне його не минуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! в пошматованому серці поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А про те до самого виїзду Шевченка з Новопетровського між ним і Агатою Омелянівною зберегли ся найліпші дружні відносини. За місяць до виїзду він писав в свому журналі¹⁾: „в садї літня резиденція нашої камендантки, і я тепер увесь вільний час перебуваю там в родинї Ускових. Отсе єдиний мій спочин і розвага в отсему глухому і огидливому закутку-форті“.

XIII.

Під кінець літа р. 1854 генерал Фрейман приїздив з Оренбурга ревізувати Новопетровський форт. Усков представив йому Шевченка і розповів про безталанну долю його. Фрейман розглядував Шевченкові малюнки, зроблені ним нишком, потай людей в землянці. Малюнки сподобали ся генералови. Художник прохав його прийняти один на спомин. То була акварель Ніч.

Усков звернув увагу Фреймана, що Шевченка конфірмовано з правом вислуги. Пробувши більш семи років простим жовніром, художник вже тим самим, не говорячи вже про заслуги його в експедиції Бутакова, придбав право вислуги хоч на унтер-офіцера. А се значно поліпшило б долю художника; ставши унтер-офіцером, він чималоб спекав ся деяких тяжких обовязків звичайного салдата, а головна річ — се був би перший ступінь до визволення з неволї.

Фрейман, поділяючи думки Ускова, взяв ся клопотатись в сій справі і, вернувшись до Оренбурга, зробив поданє до графа Перовського. Вже ж не тільки у Шевченка, але і в Ускова була певна надїя, що за протекцією Фреймана поет небавом стане унтер-офіцером. Але час минав, а з Оренбурга не приходило про се жадної звістки. Нарешті вже в квітні прийшла вона — і чорною хмарою темного суму розвіяла Тарасову надїю. От що читаємо в листах

¹⁾ Записки стор. 45.

його того часу: „Торік“, пише він до А. П., „генерал Фрейман вдав ся з поданням, щоб мене зробили унтер-офіцером. Отсією убогою надією я жив до кінця березія сього (1855) року. Колиж перед самим великоднем (великдень того року був 27 березія) почта привезла сюди приказ майора Львова (баталйонного командира), щоб мене взяли в руки, та до приїзду його сюди зробили з мене фронтовика на зразок, а инакше щоб я ніколи не сподівав ся поліпшення моєї долі. Гарно зустрів я великдень! Минули свята, а по святах з мене 50 літнього дїда¹⁾ щодня по вісім годин тягнуть жили муштруючи“²⁾.

10 квітня він пише до Броніслава Залеского: „за вісім літ, здасть ся, можна-б було звикти до всяких невдач і до всякого нещастя. От мені! теперішнє горе так страшенно розтурбовало мене, що я ледві собою володію. Я досі ще не спроможу ся прийти до памяти... Так мене приголомшила отся невдача, що я ледви відріжняю біле від чорного“³⁾.

„Яка була причина тому“, питаєть ся поет, „що незгода майора Львова переважила подання генерала Фреймана?“ Отсе питання і до нині стоїть без відповіді певної. Сам Тарас на порозі вже з своєї „широкої тюрми“ відповідав собі так: „запевне не відаю, чому повинен я дякувати, що за десять років не зробили мене навіть унтер-офіцером? чи тій упертій антипатії, що сидить у мнї до військового стану, чи моїй „хахляцькій“ нестеменній завзятости? мабуть і тій і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли мнї вичитали присуд, я сказав сам собі, що з мене не зроблять салдата. Так і не зробили. Не тільки глибоко, а хоча-б навіть поверхом, я не вивчив ні одного артикулу з рушницею. І отсе влещує моему самолюбству. Я й подумати бояв ся, щоб походити на бравого салдата“⁴⁾.

Відмовленне зробити Шевченка унтер-офіцером стає нам за свідка, що фраза ужита в царській конфірмації „сє правомъ выслуги“, була ужита так собі, для людського ока, а зреалізувати її не можна було без призволення на те якого-небудь баталйонного командира!

Тоді саме, коли Львов і Перовский вбили в Тарасовому серці надію на поліпшення долі його тяжкої через настановленне

¹⁾ Тоді Шевченкови йшов 42-й рік.

²⁾ Основа 1862 кн. V.

³⁾ Київ, Стар. 1883 кн. 3 стор. 621.

⁴⁾ Записки стор. 19.

його унтер-офіцером, став ся такий факт, з якого не можна було Шевченкови не переняти ся повною надією на визволення з неволі.

18 лютого р. 1855 помер цар Микола, чоловік упереджений проти нашого поета. Оцарював цар Олександр. Річ звичайна, що нове оцарювання приносить амністись покараним. Вжеж кому більш як не Шевченкови можна було сподівати ся амністії? Нового царя виховував той самий поет Василь Жуковский, що так багачко сприяв викупу Шевченка з крпацтва. Не можна не гадати, що Олександр II, ще як був наступником трону, чув від Жуковского про Шевченка, видав, що усе „злочинство“ Шевченкове були „баламутні вірші“, тямив, що поета покарано на ґрунті чисто літературному і покарано незвичайно жорстоко. Значить, і розумів, що найпростійша справедливість вимагає яко мога швидче знівечити велику батьківську неправду.

Перший маніфест новий цар видає на великдень 27 березія р. 1855. Ні зелізниць, ні телеґрафу тоді до Оренбурга ще не було, через те звістки приходили вельми не скоро; напр. у вересні того року в Новопетровському форті ще не відали змісту маніфесту і не знали, хто саме підійшов під амністію. Шевченко 25 вересня питав ся у Залеского¹⁾: чи царский маніфест не забув про мою долю?“

Але марна була твоя надія, наш великий страстотерпче! Маніфест минув тебе, і твоє наболіле серце зовсім справедливо вливає кривавий жаль! Тарас був певен, що коли не визволять його зовсім з неволі по маніфесту, так, що найменш, зроблять унтер-офіцером! Трохи що не цілий рік він жив тією надією і „страстний тиждень перед великоднем р. 1856 перебув він в найнеспокійнійшому, в найтяжшому сподіванню. Впродовж великого посту, а найпаче на страстному тижні, читаємо в листі його до графині Анастасії Толстої²⁾: „коли у нас почала ся комунікация водою, я все ждав почти з Оренбурга. Вона повинна була привезти мині визволення по царському маніфесту з приводу оцарювання нового імператора. І щож?... Мене не призначили до царської ласки. Мене не виписали з реєстру мучеників! Про мене забули! Гірко, та ще й як гірко одержати отаку-от тяжку звістку, та ще на такий великий день (великдень того року був 15 квітня). Се страшений глум долі, що карає мене. О, не приведи Господи нікого, щоб так, як я, зустрів отсей великий, радісний день. Безнадійна звістка так була

¹⁾ Кієв. стор. 1883 кн. 3 стор. 614.

²⁾ Русск. Стар. 1874 кн. X стор. 287.

придавила мене, що я був близько до розпуки. Скорботно! невимовно скорботно!..." Тяжка журба безнадійности так була обгорнула душу страдальника, що він і за п'ять тижнів не визволився з під тяжкого її угніту. Та таки нікому й нічим було розважити його. Коханне його потроху хололо, погляд на паню Ускову захмарився, і треба, неминуче треба було чимсь і якимсь угамовати тугу. А сама по собі туга безнадійности не вгамовувалася. 20 мая в листі до Осіпова¹⁾ Тарас пише-ридає: „14 квітня прийшла з Оренбургу звістка, що забули подати подання, аби з поводу нового оцарювання зробити мене унтер-офіцером. Отся тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й діяти з собою. Справу сю я уважав яко діло зовсім скінчене. Да хибаж можна було инакше гадати! Овва! царська ласка була про всіх, та тільки не про мене. Обридливий глум лихої долі“.

До тогож часу належить і лист Тарасів до Зигмунда Сераковського. Визволений з неволі Сераковский поспішив повитати і свого друга далекого з надіями на нове оцарюванє. „Батьку!“ писав він до Тараса: „сей рік — рік радощів і щастя. Сьогодні сонце вознесло ся на небі до зенита. Броніслава Залеского зовсім визволили, і не далі 1 червня він вертаєть ся до родини на нашу рідну землю, і я поїду з ним. І серце, і розум, і Броніслав кажуть: перше діло твоє. Батьку, Бог благословив мої заміри, Він і зміцнить їх, жили ми з тобою на сході і зрозуміли велике значінне слів Алла Екбер (Біг Великий). Во імя Боже їду до Петербургу і на береги Дніпра. Не бій ся, не забуду. Дніпро нагадає мині про тебе. Полк, до якого мене призначено, зимовати ме біля Катеринослава, на місці Січи. При першій звістці про се я написав послання. Ти його одержиш сього року. Стиль у йому слабій, але думка висока; вона не моє, а почуте моє. Думка ся про з'єднанє одноплеменних братів, що живуть по обом бокам Дніпра. Їду з повною надією, що доля твоя полегшає. Бог великий, цар милостивий. Батьку! Великі люди притерпіли і великі страждання. Одна з найбільших — дика пустиня, в пустині і ти тепер перебуваєш, наш лебедю“²⁾.

Мушу тут трохи збочити.

Почуте і прихильність до свого товариша по заслання, до найліпшого сина України, висловлені сином Польщі, здають ся мині зовсім щирими і чистими, властивими кожному, хто сам притерпів

¹⁾ Моск. Вѣд. 1862 Ч. 45.

²⁾ Жизнь и произвед. Шевченка, Чалий стор. 81.

і спочуває товаришеви, що ще більш за його страждає. Та таки простий обов'язок моральний казав Сераковському¹⁾ чинити те саме, що він чинив, і ужити усіх заходів, яких тільки спроможно йому ужити, щоб поліпшити Шевченкову долю. Таке підбадьорювання духа многострадальному узникови не може не викликати подяки. Отже на жаль і на диво один з Тарасових біографів в листі Сераковського знайшов нещирість, „езуїтизм“. Сераковский в відносинах до Шевченка кермував ся б то правилом езуїтів і, користуючись з довірливості і простодушности Шевченка, він укупі б то з Подлевским (!) примірковали собі, що б з українського народного поета зробити український прапор, прихилити його до себе і з лютого ворога польської національности вони хотіли б то зробити з Шевченка зброю справи польської. От до такої б то мети і простовало б оте послання Сераковського до нашого кобзаря²⁾.

Що то було за послання, мині не відомо, тай не до речі б було тут змагати ся проти наведеної і нічим у автора її не доведеної думки. Досить з мене зареєструвати факт і додати, що Шевченко, хоча і був ворогом польського, як і всякого инчого, без ріжниць національної, паньства, але він ніколи не ворогував проти польської національности. Досить на доказ сього згадати його послання „до Ляхів“ —

„Подай же руку козакови
І серце чистеє подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давній рай“.

Безнадійність так переняла Тараса, що ентузіастичне щире слово Сераковського не підбадьорило його. Дійсно, не можна було йому не тужити; куди не глянь на вкруги — стоїть височезний мур безнадійности! Такої безнадійности, що легко примушує людей шукати виходу або в воді глибокій, або на гиллі високій. Шевченко встояв: моральний його організм був наче з дулевини, загартованої любовю до України, вірою в свою ідею, надією, що наше сонце прийде і за собою наш день приведе. З таким організмом дійсні патріоти не накладають на себе рук і страждають до кінця — до краю. Муки їх страшенно великі, але і образ їх ще більший!

Тяжко було генію нашого слова сидіти в кулаці у майора Львова, а про те у відповіді його до Сераковського ми не чуємо

¹⁾ Сераковский р. 1863 брав значну долю в польській революції. По наказу Муравєва його повішено.

²⁾ Ibidem.

роспуки. „Радий б я був відповідати тобі“, писав він, „тим же серцю любимою словом, але я такий заляканий, що бою ся рідного любого звуку. Найпаче тепер я ледви спроможен хоч аби як висловлюватись. Про горе моє теперішнє пишу до А. П. Ти у його прочитаєш гидкі подробиці. Дякую вам, други мої, брати мої! що ви не покидаєте мене“.

XIV.

Ще в літку 1854, коли до Новопетровського приїздила учена експедиція академіка Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці — де тільки можна, щоб попільжити Шевченкови. Певна річ, що про се прохав і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподівати ся якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженого проти Шевченка. Усе що можна було Берови зробити — се вдати ся до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, що б він по спроможности заступив ся за колишнього ученика академії і друга Брюлова. Він мабуть прирадив Тарасови написати лист від себе до графа Толстого²⁾.

Сам Толстой і його пані Анастасія своєю освітою, гуманністю і благородним спочутем до всього чистого і прекрасного, до всього приниженого деспотизмом були людьми видатними. Федор Петрович головував в академії з року 1828; значить того часу, про який у мене бесіда, він віком був людина стара вже, але дух його був свіжий, бадьорий; немов час, події і дух царювання Миколи минули його, йдучи геть-геть далеко від його. В очах у його світив ся розум і молодість душі і серця³⁾. В поведженню його з людьми сяло благородство і простота. Графиня Анастасія Іванівна була молодиця щира, привітна, розумна, гостинна і з почутем незвичайно огрійливим для людей, придавлених лихою долею. Гостинна господа Толстих була тихим пристановищем за для людей освічених: тут збирали ся репрезентанти штуки, письменства і науки. Тут лунала щира розмова про інтереси освіти, добробиту, поступу взагалі, про інтереси поезії, штуки, письменства і науки. Граф спочував усьому доброму; усе світле, честне було близьким його благородній душі. Високо стояв він і яко художник, і яко чоловік, але

¹⁾ Основа 1862 кн. V.

²⁾ Чалый стор. 88.

³⁾ Русск. Стар. 1877 кн. X стор. 284—7.

свого авторитету він ніколи не випинав наперед. Авторитет його, як се звичайно буває у людей, дійсне переняття сьвітом і гуманізмом, сам, без його волі випинав ся, але нікого не придавлював. Кожен перед ним почував не боязкість, не нікчемність, а навпаки переймав ся пориванням до всього прекрасного, до всього дійсно поступового.

Толстії взяли ся до справи Тарасової практично і обережно. По просьбі їх художник Осіпов писав до Шевченка: „граф Толстой щиро вболіває над вашим нещастєм і душею радий ужити всіх можливих йому заходів, щоб доля ваша поліпшала, коли тільки ступінь вашої вини не стане йому перешкодою. Початок вже зроблено¹⁾“. Запевне не відомо, який був той початок. Певно, що граф попробував іґрунт навкруги, а іґрунт був вельми твердий! Тридцятилітній переліг! що б перейти по йому з плугом гуманности, треба було не аби-якого і лемеша і чересла.

Тим часом коротенький лист Осіпова упав на душу зневоленого поета сьвіжою росиною. Поет відповідав не гаючись, та на лихо відповідь його не застала вже Осіпова в столиці: він пішов до ополчення і рушив на південь. Графиня Толстая приняла той лист, знаючи від кого він, розпечатала і, прочитавши, побачила, як страждає Тарас. Вона поспішила написати до його, „Поспішаю написати до вас“, читаємо в листі графині Толстої²⁾, „що Осіпов не відписав до вас через те, що пішов з ополченням до Севастополя; але він доручив мині, людині вам невідомій, яка одначе бере теплу і живу участь в вашій долі, написати до вас. Прошу вас прийняти в душу свою радісну гостю-надію на милосердє Боже і нашого царя (нового вже), на серці у котрого повно бажання щастя своїм підданам. Вірте ж в ліпшу будучину. Вам каже се женщина, сьвідома усього прекрасного, мати родини, жінка художника, котрого люблять і поважають“.

Шевченкови не трудно було вгадати: хто такий ота „невідома йому“ кореспондентка; а нам ще менш трудно зрозуміти, яким почутєм переняла поетову душу гостю-надія! Та в сьому разі зеркалом тієї хвилини стає нам Шевченків лист до графині, писаний 22 квітня р. 1857³⁾. В горі я вже подав виписку з сього листу, тепер же не можна не подати ще власних слів поета: „Нагороди, Господи!“ писав Тарас до графині, „і вас і близьких ваших радощами і несте-

¹⁾ Чалый стор. 188.

²⁾ Русск. Стар. 1887 кн. X. стор. 287.

менним щастем. Я ожив! я воскрес! і останні дні великодних свят¹⁾ перебуваю немов в рідній сім'ї з вами, з Миколою Осиповичем (Осіповим), мої любі, мої добрі, мої великодушні друзи! З вашого привіту я такий обрадованнй, такий щасливий, що забуваю про дев'ятилітнї страждання, що гнітили мене. Еге! вже девять літ караюся за грішні вчинки моєї молодости. Кара без краю. Я не тямлю, що отсе за знак: конфірмовано мене з правом вислуги, служу я, яко сущий салдат, одна у мене вада: з рушницею ні як не справлюся так, як бравий ефрейтор. Але ж минї вже 50 літ! Вірші писати минї заборонили — я знаю за що і не нарікаю на кару. Але за що заборонили мальовати? Беру за свідка Бога, що не відаю; тай судї мої про се відають не більш за мене. А кара страшенна! увесь свій вік я присвятив штуці божественній, а що з того? Мовчу вже про муки материяльні, про нужденність, що охолоджує серце; але яка мука моральна! О! не приведи Господи нікого. Хоч і вельми було трудно, одначе я зрік ся неминуче потрібного; задовольняюся з того, що цар дає жовнірови. Одначе як же його зректи ся думки, почутя і непогашеної любови до штуки прекрасної? О! спасіть мене! ще один рік і я пропаду! Яка у мене будучина? що у мене на обрїю? Хвала Богови, коли шпиталь, а може!.. О, да не смущаєть ся серце ваше! инколи минї снить ся горопашний учень Мартоса і перший учитель Виталї. Віщованне малодушне, недостойне! але ж вода, падаючи на камінь, і його пробиває. Коронованне царя — се край моєї єдиної надїї. Не мав в Бога милосердного, так я йму віри в ваше милосерде, та іменем отсїєї віри святої і подайте від себе просьбу до великої княгивї (президента академії). Принесіть отсю жертву. Такі жертви приносять матери та сестри; але ж у мене ні сестри, ні матери, нікого нема. Заступіть минї і ту і другу; заступіть минї друга єдиного“.

За місяць прийшов до Тараса лист і від Осїпова. З відповіди Тарасової на той лист, писаної 20 мая²⁾ подаємо виписку; вона показує нам становище його душі: „Тепер вже літо, і я гадаю, що ви принаймні в Полтавщинї, відпочиваєте біля білої хати в холодку, під вишнею, чи під черешнею, покритою цвїтом. О, краю мій любий! краю мій рідний! чи я тебе побачу хоч коли-небудь?!... Пишу я не про те, що думаю!“ Переказуючи в довгому листї до Осїпова

¹⁾ Згадаймо (дивись виписку вгорі) — що саме перед великоднем почта привезла до форту звістку, що манїфест 21 березіля минув його і що його „не виписали з реєстру мучеників. Про його забули“.

²⁾ Основа 1862 кп. IV стор. 24.

ті муки, що пережив він, і ті надії, яких надав йому наведений вгорі лист графині Толстої, Шевченко пише далі: „кажете ви, щоб я написав до вас про мій побит. Ось вам один, зауважте, радісний епізод. Р. 1850, коли ото в жовтню вели мене з Орського до Новопетровського, я на вулиці у Гуреві підняв сьвіжу вербову ломаку, приніс її в Новопетровське і ткнув в землю на салдатському городі. Я вже й забув про неї, як ось на весні городник нагадав мині, каже, що моя ломака росте. Справді, вона пустила паросте. Я тоді — ну її поливати, а вона — ну рости, і тепер вона буде верхків шість в перерізі, та принаймні сажнів три заввишки, молада та роскішна така! Правда, чимало я на неї води вилив, затеж тепер за вільної години і з дозволу фельдфебля я роскошю біля неї в густому холодку. Сього літа гадаю намалювати її, звістно потай людей. Вона така вже груба і висока, що з під олівця Каллама вийшов би з неї прекрасний етюд. От вам один єдиний епізод радісний з мого одноманітного побуту безрадісного. Вербка моя нагадує мині про розбишаку, що покаяв ся. Деся в темному лісі спасав ся пустельник праведний. В томуж лісі лютував розбишака кровопийник. Раз якось, взявши свою дубину, окуту залізом, іде він до праведника і прохає сповідати його, а не висповідаєш, каже, так убю тебе. Що діяти? смерть не свій брат. Праведник злякав ся і за допомогою Божою взяв ся сповідати розбишаку того. Але гріхи у його були такі великі, такі тяжкі, що праведник не спроможен був зараз наложити за них покуту і прохав у грішника три дні на поміркованне та на молитву. Через три дні прийшов знов розбишака той. „Ну, що, каже, старче Божий! що доброго приміркувати?“ Праведник повів його з лісу в поле, привів на високу гору, узяв у його оту страшну дубину, забив її у землю і каже до грішника, щоб він ротом носив з глибокого яру воду та поливав ту дубину. Тоді, каже, відпустять ся тобі гріхи твої, коли з отсеї смертносної палиці виросте дерево і вродить плоди. Сказавши се, пішов до своєї келії спасати ся, а грішник взяв ся до роботи. Минуло скільки там літ, схимник вже й забув про свого сина духовного. Раз якось вийшов він з лісу в полі погуляти, гуляючи підійшов до тієї гори і чує незвичайно гарні пахощі. Він пішов шукати того пахучого дерева. Довго ходив, нарешті зійшов на гору. І щож побачили його здивовані очі? Велеліпне дерево, груша, а зрілі плоди так і вкрили його. Під грушею в холодку спочивав дідусь, з довгою по самі п'яти бородою, от як сьв. Онуфрій. Схимник пізнав, хто той спорохнілий дід, і підійшов до його по благословенне, бо, бачте, дід той став праведником більшим за його.

Верба моя теж виросла і під спеку захищує мене в густому холодку, а проте гріхам моїм відпущеня нема й нема. Ба! то був розбишака, а я. Овва! я сочинитель!...”

Нарешті Шевченко благає Осіпова: „пишіть до того великодушного аноніма (граф. Толстої), благайте, щоб не покидав мене. Коронування імператора — се край моєї надії і уповання. Подякуйте за її прихильність щирю, за її материнський лист“.

Запевне невідомо в подробицях, яких саме заходів ужив граф Толстой. Доня його Катерина Федор. Юнге, що під той час була ще підлітком, повідала¹⁾, що зимою з 1855 на 1856 тато її вдавав ся і до міністра царського двору і до великої княгині Марії Миколаївни прохати за Шевченка, але скрізь йому відмовляли. Тоді він став на тому, щоб чинити на власну руку і самому подати до царя прозьбу тоді, як справлятиметь ся учта коронування.

Може і дійсно так він зробив і був певен, що сподівана широка коронаційна амністія не мине Шевченка, і з такою певністю з початком літа він рушив заграницю ратувати власне здоровле. З ним поїхала і графиня. Шевченко про се не відав, і жадна звістка про заходи графа не доходила до його. Тим то в літку р. 1856, коли до Новопетровського форту приїздив з якоюсь експедицією відомий автор відомої „Горької Судьбини“ Олексій Писемский, Шевченко прохав його написати до Толстої і нагадати про його. Писемський відповів з Астрахани, що до Толстої не писав, бо не відав, як її величати по батьку. Але разом з такою журливою звісткою Писемский подав Тарасови і маленьку втіху; „на одному вечері писав він²⁾, „я бачив чоловіка з 20 ваших земляків: вони, читаючи ваші твори, плакали і благоговійно говорили про вас. Я сам письменник і не бажав би собі більшої слави і популярности, як отаке завічні пошанованне. Нехай же воно стане вам утіхою в життю вашому безрадісному“. В PS—ті Писемский додав, що написав вже до Толстої і що бачив ся з стареньким Бером, і він обіцяв написати до графа Толстого, бо тепер саме час клопотати, коронація буде в серпню.

Що сподівана амністія коронаційна не мине Шевченка, про се були певні усі, хто інтересовав ся Шевченком.

¹⁾ Вѣстн. Евр. 1883, VIII стор. 832.

²⁾ Чадий стор. 93.

XV.

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександр II покороновав ся і видав доволі широку амністію; але генія українського слова вона знов минула!... Що тому спричинило ся?

Певних фактів, якіб дали на се питаннє відповідь — нема, та ледви чи й будуть коли.

Не можна гадати, щоб і на сей раз забули про Шевченка. Ні, сього не могло бути, і що сього дійсне не було, на те є доволі значні указки.

Катерина Фед. Юнге каже¹⁾, що сам цар вимадав Шевченка з реєстру людей, що належали до амністії. Правда, вона каже се про амністію 27 березія р. 1855, але ще р. 1861, коли цар був в Полтаві, так один з людей близьких до його, д. Р—в казав міні, що те саме цар зробив і в реєстрі до амністії р. 1856. Трудно не няти сему віри. Коли до реєстру були заведені Куліш і Костомаров, так не могло бути, щоб упорядчики реєстру забули про Шевченка, покараного тієюж самою конфірмацією, що й Куліш і Костомаров. Можна зробити ще й другу гадку: в маніфесті 26 серпня в § XVI було сказано: „людям, які за політичні злочинства карають ся в службі військовій, і впродовж їх служби безпосередне начальство подобрювало їх, так таким людям буде надано окремо від сього маніфесту полегкости і пільги, тим ладом, який буде визначено тоді, коли поприходять сподівані відомости з подробицями про службу і поводженне кожного з таких злочинців“.

Річ очевидна: колиб оренбурське начальство бажало, так би йому можна і легко було отсей важний § взяти за основу задля амністії, або полегкости Шевченкови. Одначе воно сього не зробило. І царське коронованнє і на макове зерно не попільжило Шевченку. А сеж був простий моральний обовязок начальства. Чом же воно не справило його? Я гадаю, що коли в Оренбург теж дійшла звістка про царську неласку до Шевченка, так генерал-губернатор оренбурський не відважив ся вже згадувати про Шевченка, щоб попільжити йому силою XVI § маніфесту р. 1856. Очевидно, що похливість взяла гору і своєю хмарою покрила совістність, якої вимагав моральний, правний і побутовий обовязок.

Алеж з якої речі новий цар, вихованець гуманного Жуковського, так немилосердно гнівав ся на Шевченка?

¹⁾ Вѣст. Евр. VIII. 1883.

На се питанє той же таки Р—в казав минї, що причиною лиха була тут стара цариця мати, Миколина вдова Олександра Федорівна. Вонаб то не спроможна була забути тієї постатї цариці, що в Шевченковому „Сні“

„Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо сердешна
Хита головою“.

Молодий цар відав би то, що мати його обурена на нашого поета, гадав, що помилованне автора „Сну“ буде прикрим старій ненї; тим то й не хотїв миловати так, щоб вона про се знала, а охоче помиловав його приказом сепаратним, якого ніколи не було оголошено, і стара цариця, перебуваючи в Ницці, невідала про ту амнистїю.

Якаб там не була причина, а факт фактом: дві амнистїї минули чоловіка, тяжко покараного на ґрунті чисто літературному. Виходило, ніби наш поет страшнїйший задля російського уряду і трону більш ніж усі декабристи, усі „злочинці політичні“, помилвані манїфестами 1855 і 1856 р. Коли саме дійшла до Шевченка звістка, що сподіванїй гостї-надїї противний вітер не дав долетїти в Новопетровську „могилу“ поета, запевне невідомо. Але з листу його до Залєського знати, що ще 8 листопаду в Новопетровському не було нічого відомо про коронаційні помилування, і Шевченко начеб то й не жде собі нічого від манїфесту: „я“, каже він, „не тїшу себе ніже малою надїєю. Чим минї звївечити упередженне Перовського? Є у мене вивід, та я не відважу ся справити його. Треба щоб Перовский спитав у графа Орлова: чиїм коштом я контентовав ся, як був в академії? і за що минї заборонено малювати? Нехай би Орлов з'ясував оту темну конфїрмацію. Алеж хто з людей легко кидає своє упередженне?“¹⁾

Одначе коли прийшла певна звістка, що манїфест обминув Шевченка, зараз зникла, і не можна було не зникнути тїй ніби байдужости, яку сплковав ся поет висловити в наведеному вгорї листї до Залєського. „Шевченко“, каже Косарєв в своїх споминках, „вельми зажурился, так бїдолашний зажурился, що нводї я бояв ся за його; бояв ся, щоб він не наложив на себе рук“.

¹⁾ Кїевс. Стар. 1883, кн. 4. стор. 853.

²⁾ Ibidem 1889 кн. 3. стор. 880:

Отоді саме і став він пити, каже Косарев, вельми пити. Трапляло ся й ранійш, що він „бив муху“, але хіба тільки в товаристві. Часто я тоді вмовляв його, втішав, казав йому: „Біг не без милости“, а він було тільки рукою махне, та скаже: „задля всіх, та тільки мабуть не для мене“.

До речі буде отут навести слова з листу до мене пані Ускової про оте „прославлене“ пияцтво Шевченка, хоча у мене буде нагода ще раз в иньшому місці позвати і иньших певних свідків про те, що пияцтво оте — ніщо більш як брехня — і не було його ніколи, окріч хіба після того часу, коли Шевчинко довідав ся, що маніфест 26 серпня минув його. Алеж, панове! чи хто з нас попавши в такі нелюдські обставини, як Шевченко, встояв би?... „У нас“, каже Аґата Омеляновна, „Шевченко щодня обідав і пив у вечері чай; ніколи, окріч одного разу, не приходив п'яний. В останній рік свого перебування в форті він почав запивати. У нас він не пив, але трапляло ся бачити його, як він літом на городі в товаристві одного чи двох з молодих салдатів веде було бесіду за чаркою, закусуючи воблюю (рибою). Раз ми обідали в альтанці. Іраклій Олександрович сидів вже за столом. Шевченка не було. Аж ось і він іде, підпираючи стіну і сідає за стіл. Мині стало прикро за його. Я встала з за столу і мовила, що не бажаю обідати з ним, коли він в такому виді. На другий день він прохав вибачити його і розповів, що коли він сидів в альтанці, так лакей, прийшовши лаштовати стіл до обіду, гукнув на його „геть з відсіля“. Отсе так образило його, що він пішов тай випив, щоб загасити образу“. Мині здасть ся, що отсе й була та, „маленька контра“, про яку Шевченко натякав в листі до Залеского, писаному року 1856¹⁾ (коли саме — запевне невідомо, дати нема, але я той лист ретіструю до осени): „Аґата“, пише він, „була така не обережна, що попрекнула мене своїм добродійством, і я „отряхнуль прахъ отъ ногъ моихъ“ і переказую слова великого фльорентинського засланиця.

„Горекъ хлѣбъ подаянья,
И жестки ступени чужого крыльца“.

Випадок прикрой, але я тепер почуваю себе вільнійш і спокійнійш, ніж під меценатством отсих дійсно добрих людей“.

Не вгадати справді, до чогоб туга і безнадійність довели безталанного страдальника, колиб графиня Анастасія Толстая, вернув-

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. IV стор. 856.

ши ся з-за границі, не поспішилась повідомити його, що і після коронації надія на амністію не зникла. „Не гадайте“, писала вона 8 жовтня, „що коли мене не було в Петербурзі, так хоч на одну хвилину я забула про вашу справу. Все, що можна було зробити, те зроблено. Небавом сподіваю ся подати вам звістку, а може й побачити ся з вами, а до того часу нехай не хвилює вашої душі безнадійність. Сьміливо вдавайте ся до мене з вашими нуждами, так як би ви вдавали ся, не скажу до матери (у мене старша доня 13 літ), але так, як до рідної сестри своєї“.¹⁾

Лист сей, висланий тоді вже, коли пішла крига Волгою і навітація по Каспійському морю спинила ся, прийшов до Новопетровського в кінці грудня, мабуть одночасно з урядовими звітками про амністію 26 серпня.

Запевне невідомо мині, через що лист графині Толстої доручено Шевченкові лишень 1 січня р. 1857. Відповідаючи на його 9 січня, поет перш за все нарікає справедливо за таке длянне: „вони“, каже він, „несьвідомо крадуть з мого катованого життя найяснійші і найрадіснійші дні“.²⁾

Я гадаю, що oprіч листу Толстої були у Шевченка ще инчі, які до нас не дістали ся і які надавали йому надії на амністію через 6 місяців. В листі до Толстої він говорить: „досить і шести-місячного дождання, що гнітить душу“. Може в тих листах звістки були виразнійші і може амністію звязували або з будучим Великоднем, або з 17 квітня, днем царського народження. Тоді як раз виходить шість місяців від дня написання Толстою останнього листа, 9 жовтня, до великодних свят — 7 квітня р. 1857. З листів його до Залеского, писаних 15 лютого і мая 1857, знати, що амністії він сподівався спершу в січні, а потім на Великдень того року.

З листу до Толстої, писаного 9 січня, ми не помічаємо у Тараса безнадійности, хоча і цілком повного спокійного сподівання не бачимо. Бачимо тільки, що змучена душа його переняла ся пориванням радісного почуття до волі і світу, властивого узникові темного льоху, коли туди зазирає до його соняшний промінь. „Богви вила сестро моя, ніколи мною не видана“ пише поет до Толстої: „чим я віддячу, чим заплачу за радощі, за щастє, якого ти наділила моїй скорботній душі. Сльози безкраєї подяки приношу до твого серця благородного! Радуй ся, найблагороднійша заступнице моя!

¹⁾ Чалый стор. 89.

²⁾ Русск. Стар 1877 кн. X стор. 289.

радуї ся, сестро моя сердешная, так як я тепер радуєсь! Радуї ся, ти з безодні роспуки вивела душу мою малу, горопашну. Ти помолила ся тому, хто опріч добра нічого не діяв. Ти помолила ся йому молитвою ангелів безтілесних, і радість твоя, як і моя подяка, без краю. Заким взяв ся я написати отсей лист, я кілька день ходив навкруги форту, не з самим тільки листом вашим безцінним, але й з вами, сестро моя, Богови люба! і про що тільки я з вами не розмовляв, чого тільки не розповів! усе темне минуле і ясне будуче. В своїх гадках я дійшов до того, що міні ввижало ся, буцім я вже на Василевському острові¹⁾ в убогій келії художника з одним вікном, працюю над мідяною дошкою. Далі марив, що я вже добрий гравер, роблю гравюри сенією з знаменитих творів в академії і в Ермітажі, та з отаким запасом рушаю на мою любу Україну, та там на хуторі у кого небудь з моїх приятелів, поклонників муз і грацій, творю гравюрою знамениті твори! Які солодкі, радісні мрії! Яке повне, тихе щастє! і я йму тому віри! я мацаю моє щастє — пришло“. — З яким веселим упованнем сповідає художник свої надії про будучу роботу свою! ще й ранійш того він в листі до Залеского висловлює бажанне і надію взяти ся до гравюри! і з яким кротким серцем незлобним він поглядає на своє минуле! „як золото з огню, як немовлятко з купелю, я вихожу тепер з свого суворого чистилища, що б розпочати нову благороднійшу путь житя!“²⁾

XVI.

Час ішов собі своєю чергою; обставини околишні не перемінили ся; „гідота“ не поменшала; але з тогочасних листів Тарасових бачимо більш спокійне і надійне становище його духа. Знати, що надія міцно переняла його. Можна навіть думати, — йому здавало ся інколи, що визволення його вже факт, що цар підписав вже амністією коли не 1 січня, так 19 лютого; коли ж не приходить про се урядова звістка, таї причиною тому бюраєратичне длянє та брак зимою комунікації, бо зимою почта з Петербурга до Новопетровського йшла часом три місяці, на пр. Лазаревський Михайло вислав до його лист і цигари 17 січня, а Тарас прийняв їх тільки 7 квітня.

Той лист Лазаревського³⁾ хоч і не приніс Тарасови певної звістки про визволення яко про факт, але не приніс і розчарування,

¹⁾ Частина Петербургу; там і академія художеств.

²⁾ Основа 1862 кн: 3 ст. 6,

³⁾ Чалий стор. 94.

навпаки, приніс йому бадьорости, і разом з листами старого приятеля Якова Кухаренка з Чорноморщини¹⁾ і Андрія Марковича з Петербургу²⁾; став Тарасови сьвітлим і радісним привітом на Великдень.

Сподіваючись більш-менш певно амністії, приятелі Шевченка тямли його безгрошіве і потребу грошей на дорогу і поспішили запомогою. Андрій Маркович, посилаючи гроши, писав: „Відай, що добрі люде пильновали і пильнують перед царем про тебе, і може він помилує і верне тебе на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений“.³⁾

Радів Тарас з тих листів. Гляньмо на ясні його радощі, що в перший день Великодня — 7 квітня — обгорнули йому душу! Радощі ті сьвітять ся нам з трох листів його, написаних 22 квітня.

„Удав ся ж мині сьогорічний Великдень!“ писав він до Михайла Лазаревського:⁴⁾ „Такого радісного Великодня у мене ще з роду не було. Як раз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне цисьмо від 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закурив твою цигару (я десять років не курив цигар!) та як закурив твою гавану, то так мині запахло во лею, що я заплакав, як та дитина. От чого ти наробив з моїми старими очима! Нехай тобі Господь милосердий заплатить за твою роботу. Таж сама почта привезла мині лист з Чорноморії і 25 карбованців від д. Я. Кухаренка, але він нічого про волю не пише мині. Таж сама почта привезла мині 16 карб. і лист з Петербурга від А. Марковича з товаришами. Се буде син того самого Марковича, що написав Малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, але сина його, отсього Андрія, я, здаєть ся, не бачив, а може і бачив та ще дитиною“.

В листі Тарасовому до Кухаренка читаємо: „Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з отсєї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молю ся, і все таки не вірю. (Десять літ неволі звівечили мою віру і надію, а вони були колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелі, чисті і кріпкі, як той самоцьвіт-камінь відшліфований). Я трохи не здурів на сім тиждні. Тай тиждень же вдав ся. Не даремне я його виглядав десять літ. Десять літ! друже мій еди-

¹⁾ Основа 1861 кн. X стор. 8.

²⁾ Чалий стор. 94.

³⁾ Чалий стор. 94.

⁴⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 6.

ний! вимовити страшно; а витерпіть же! і за що витерпіть? Цур йому, а то справді одурію“.¹⁾

Гадаючи, що визволення не далеко, Тарас скомпанував собі плян своєї подорожі з „широкої хурдиги“. „Як дасть Біг, діжду ся з корпусного штабу визволення, так гадаю навпростець через Астрахань ушкварити на Чорноморщину. Я ще з роду її не бачив“, додає він в листі до Кухаренка. „Треба хоч на старість подивити ся, що то таке ота славна Чорноморщина. Одного бою ся, що б часом не сказали мині прибути до Оренбургу. А може, дасть Біг, не скажуть“. (Будемо бачити, що Тарас помилив ся!) Далі згадуючи про присланий до його 1 т. „Записокъ о Южной Руси“ Куліша (2-ий т. тоді саме друковано), поет писав: „мене добрі люде, спасибіг їм, книжками не забувають, нема, нема тай пришлють, а журнала вже десять літ і в вічи не бачив. Не відаю, що там і діється в тій новій літературі. Сам не писав нічого. Тай як його було писати? А тепер вже, Біг його съвятий знає, чи напишу що путнього? А може дасть Біг милосердий відпочину та на старість попробую писати прозу. Об віршах вже нічого й думати“.²⁾

Річ очевидна, що поет розумів тут прозу мовою українською. В Новопетровському до мая р. 1857 він дійсно рідною мовою нічого не писав, бо й не можна було писати. Прозою ж російською він написав на заслання девять оповідань. Бачити мемо, що він вельми помилив ся, гадаючи, що про писання віршів „нічого й думати“. Ледви тхнуло на його дихання волі, він ще в Новопетровському, ще за два місяці до виїзду написав свою прекрасну „Москалеву криницю“. Не такий у генія нашого слова був дрібний талант і характер, що б десятилітніми кайданами можна було цілком його знівечити. Поет небавом після сього листу до Кухаренка сам запевнив ся, що він „не зледащів, не захолюнув в неволі“, а що „нікому тільки було огню підложити під його горем недобите старе серце“, як каже він через 6 тижнів після 22 квітня в другому листі до Кухаренка³⁾: „а ти, друже мій, догадав ся, взяв тай підкинув огню того съвятого. Довго я читав твій лист, дочитав ся до того, що не тільки очи мої, а серце моє заплакало, мов та дитина голодна. А серце сказано — не дитина; його галушкою на нагодуєш. Вставши раненько, помолив ся Богови, закачав рукави тай заходив ся коло

¹⁾ Основа 1861 кн. X стор. 8.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem стор. 9.

отеїї „Москалевої криниці“. Поміг Бог, скінчив, міні трохи й полегшало“.

Останнім, підкрисленим словам поета я надаю великої ваги. Поет, сам того не бажаючи, показує нам, що дар поезії єсть та висока сила, якої ніякі утиски й кривди не спромоглися повернути в нівець; що се та сила, яка може лежати придавленою тільки доти, доки не доторкнеться до неї „божественний глагол“. Головна же річ, з підкрислених слів бачимо, як тяжко було поетови переносити заборону писати вірші!

Скоро пішла крига, і почалася комунікація водою, у Тараса більш та більш рветься терпець. 8 мая він пише до Лазаревського, так як би амністия була вже підписана царем і він дивується, що „й досі нічого нема з корпусу; добивають мене недолюдки, не боячи ся Бога. А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Руки ні до чого не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по листочку біографію Гоголя тай бою ся: може й по листочку не стане, доки прийде моє визволення. Нудно мині. Думав, чи не стане легше, як я з тобою поговорю хоч на папері, але... перо з рук випадає“.¹⁾ Нарешті приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш страдальник довідується, що справа амністії буде підписана лишень 17 квітня — і у поета „серце беться — якомсь горячково. Ох, коли б то швидче його заспокоїти“.

Мимоволі перед мене стає питання: чому і на сей раз так задлялася справа визволення? що коли вже для амністії, треба було якогось урочистого дня, так чому її не підписано напр. 19 лютого, або 7 квітня? Певних фактів на відповідь нема, однак ледві я чи помилуюся, гадаючи, що спричинилася тому звичайна російська канцелярська формалістика, що вміє шпарко і хутко зневолювати людей, закидаючи їх в хурдигу, та не вміє швидко визволяти з хурдиги. Певна річ, що прозьба графині Толстої до царя про визволене Шевченка перейшла через шефа жандарів до військового міністра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург — своєю чергою Уральск: як поводиться „рядовий“ Шевченко? Нарешті не можна було не спитати згоди і у міністра внутрішніх справ. От всі отсі запитання і проковтнули може цілого півроку.

Та вже як там воно не було, а певна річ, що не вельми хвталися визволяти Шевченка, не вважаючи на те, що гр. Толстої заподажливо побивався, що б прискорити сю справу. Як уся родина

¹⁾ Основа 1862 кн. III стор. 8.

Толстих, тремтячи, дожидала підписання царем амністії, бачимо з споминок К. Ф. Юнге¹). „Раз якось на весні р. 1857“, оповідає вона, „в ночі, коли ми вже кріпко спали, нас (дітей графині Анастасії) розбудили, говорячи: „вставайте, діти! велика радість!“ Ми, одяглись нашвидку, повибігали в залу; а тут тато, неня, художник Осіпов і всі домашні. На столі повні бокали шампанського. „Шевченка визволили!“ кажуть до нас, цілуючи нас, неначе на великдень! і ми радіємо з захватом, пемо, бігаємо по залі“.

2 мая Лазаревський Михайло писав до Шевченка: „Поздоровляю тебе з великою царською ласкою. По просьбі графині Толстої і по свідоцтву графа Толстого тобі дадуть увільнення („отставку“), і ти вибереш собі „родъ жизни“. Скажи, будь ласкав, Дармограєви (псевдонім Шевченків), що б він на radoсах не накоїв чого такого, що не личить. Бережи себе, мій голубе! приїзди швидче до Петербурга, а на Україну не їзди, про се просить тебе і графиня, а ти повинен послухати ся її. У неї є про тебе гроші, вона поклала їх в банк, заким ти приїдеш. Білозерський радить тобі до Оренбургу не їздити, а дожидати на місці (в Новопетровському) „отставки“.²)

Лист сей, з 75 карб., на дорогу прийшов до Тараса 3 червня. Не треба говорити, що діялося з страдальником в ту годину, коли він читав того листа. Хто вдатен зрозуміти хоч трохи те, що пережив Шевченко за десять років тяжкої неволі, той легко виобразить собі, яким животворним світлом волі, яким цілющим теплом пронизав усього Шевченка лист Лазаревського з вісткою, що довго сподівана „гостя-надія“ — амністия — тепер вже факт!

XVII.

До „хурдиги“ амністия повинна була прийти, переходячи через усі бюрократичні митарства, і доки вона не прийшла стежкою урядовою, доки її не оголосив своїм приказом комендант форту, доти визволений великий мученик і de facto і de jure був ще все таки „рядовимъ 2 роты“ і мусів справляти військову службу. Амністия йшла вельми мляво, і доки вона приплентала ся до форту — багацько ще і фізичних і моральних мук зазнав геній нашого слова. В „Записках“ його, наче в зеркалі ми день кризь день бачимо ті муки довготерпеливого ждання.

1) Вѣст. Евр. 1883, VIII стор. 838.

2) Чалый стор. 95.

„Тепер“, читаємо в журналі його 16 червня¹⁾, „коли найблизші мої начальники: фельдфебель і ротний командир (Косарєв) довідалися про моє визволення, вони не ослобонили мене від муштри та від калавурних відбутків, одначе не заборонили, коли буде у мене вільний час, перебувати на городі. Я і за се їм сердешно дякую“.

Визволений від перебування в казармі, поет впиваєть ся на городі під своєю вербою — раюванням з самотності: „Відколи не забороняють мині перебувати на самоті, я незвичайно полюбив самотність. Люба самотність! в життю не може бути нічого більш солодкого, більш чарівного, як самотність. Найпаче перед лицем нені природи, коли вона квітчаєть ся, всьміхаєть ся, під чарівним її впливом, людина мимоволі поринає сама в себе і „бачить Бога на землі“. Мині і перш не подобала ся гучна діяльність, або ліпше мовити, гучне байдикованне; а після того, як я перебув десять років житя в казармі, самотність здаєть ся мині дійсним раєм. Отже все таки не спроможен ні до чого взяти ся. До праці найменшої охоти нема. Цілі години, коли не лежу, так мовчки сижу під моєю вербою, і, хоч би на глум, що небудь заворушило ся в голові. Отака нудьга напала на мене з 7 квітня, з того дня, як прийняв лист від Лазаревського. Воля і подорож усього мене проковтнули“.²⁾

Порада, висловлена Лазаревським в останньому листі — не їхати зразу на Україну, звівчила перший плян подорожі. Перше Шевченко гадав, що б, перепливши Каспійське море, поїхати в Катеринодар до Кухаренка і, „надивившись до схочу на отею благородну людину, рушити через Крим, Харьків та Полтаву, на Київ і Несвиж в село Чирковичи до свого друга і товариша по заслання до Броніслава Залєського, а тоді через Вильну до Петербурга“; тепер же він приміркував инчий, найблизший шлях до столиці: з Астрахани Волгою до Нижнього Новгороду, звідтіль диліжансом в Москву, „з Москви, помолившись за Фультонову душу, за 22 години в Петербурзі. Але ж!“ прокидаєть ся у поета жахлива душа 13 червня: „може скоїти ся, що я в своїй хламиді, почимчикую до Уральська. Ще всього можна сподівати ся“.

Поет починає лаштовати ся в дорогу: ³⁾ каже пошити йому торбу, насушити сухарів, виготовляє на дорогу шинку; піклуєть ся про книжки, що б було що в дорозі читати і т. инч. В купі з тим міркує він в гадках і про дальший свій побут. „Про живопись“, каже він, тепер годі мині й гадати, я й перше не був добрим ху-

¹⁾ Записки стор. 15.

²⁾ Записки стор. 17.

³⁾ Ibidem 9—10.

дожником, а тепер тим паче. Десять літ непрацювання спроможні і з великого віртуоза зробити корчемного балаєшника. Я думаю взяти ся до гравюри aqua tinta. Гадаю, досить двох років на се. Потім переберу ся на дешевий хліб до моєї України любої і там візьму ся за естампи. Першим моїм естампом буде „казарма“ з картини Тенера. Опріч списків з великих творів гадаю пустити в світ перегадом і власне чадо: „Притчу про блудного сина“, припасовану до наших сучасних звичаїв, найпаче до звичаїв крамарського стану.“

Та коли поет, сидячи під вербою за своїм журналом, хоч трохи спекував ся нудьги дождидання і впливу військової неволі, та гадаючи о приїшлому, відрікав ся від сучасних обставин, найближше його начальство, немов наумисно пильнувало щоб розганяти його гадки і кидати його в ковбаню тих обставин і обовязків жовніра, які тепер, зовсім натурально, стали поетови ще більш огидливими і тяжкими.

У вечері 18 червня приплив парохід з Гурева і привіз звістку, що упереджений проти Шевченка командир баталіону майор Львов іде на ревізію форту і залоги. Тараса погнали зараз прилаштовувати муніцію. „Яке гидке оце прилаштовуванне“, пише він в журналі:¹⁾ „чи вже отсе ще не останнім разом виводять мене на пляц показувати, немов ту безсловесну животину? Сором і приниженне. Трудно, тяжко, не можливо приголомшити в собі всяку людську повагу; стояти „на витяжку“, слухати команди і рушати, буцім бездушна та машина“.

На другий день майор Львов, „наче той Кроніон-тучегонитель, суне в темній хмарі на нас безсловесних салдатів. Чекаючи на сього страшного судию і карателя, ті що попропивали ся до снаги, благають тепер лікаря, що б прийняв їх до шпиталю, яко недужих, і таким чином лікар спасає їх від праведного суда „Кроніона Громоносія“. „Я“, каже Шевченко, „ніколи не ховав ся до шпиталю під отакі критичні години. Тремтить було серце, аж замирає, а я мащу вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице отця-командира. А лице у його з хмелю червоне.“

„Першим ділом баталіонного командира було оббігати казарми та надавати по зубах фельдфеблям і салдатам, а ротних командирів і инчих офіцерів повчити по батьківські, як і що кому личить. Потім звелів виходити салдатам на огляд. Бідолашна рота, до якої і я належав, з ранку о 5 годині 24 червня, умита, причепурена з намащеними вусами, вистроїла ся на пляцу, наче та іграшка вирізана з картини. З 5 до 7 години рота все „рівняла ся“. О го-

дині 7 явив ся сам судия і мордовав бідолашну роту до 12 години; на сам кінець вилаяв жовнірів загальною салдацькою лайкою і пострахав різками та шпіцрутенами“. — По обіді о годині 5 конфірмовані, а з ними і наш поет, ставили ся перед лице Львова на гірший іспит. „Про сей іспит“, запише Тарас: „я був зовсім байдужим, яко людина на половину вже визволена; але ж! ледви став перед неублаганим судиею, у мене не лишило ся і тїни чогонебудь такого, що нагадувалоб чоловіка, наполовину вже визволеного. Мене огорнуло теж саме почутє, яке і завжди огортало, тяжко-болуче почутє; мене усього пронизало тремтїнне. Ні, не почутє, а мертва нечулість прояла мене. Скоро я глянув на ту деревяну, розмальовану постать, я обернув ся в нївець... Іспит відбув ся так самісенько, слово в слово, як і десять лїт назад, на четвертну літери не побільшало його, нї поменшало. За теж і я нї на зерно не рушив наперед по шляху військової освьіти. Так само, як і в ті годи, командир спитав у кожного з нас, за яку провинність пошановали його солодким для серця обовязком жовніра?

— „Тебе за що? (спитав Львов у поета).

— „За написаніє возмутительныхъ стиховъ, ваше высокоблагородіє“.

— „Сподіваю ся, що більш не писати меш“.

Яке вражінне справив отсей огляд і іспит майора Львова на Тараса, проте читаємо в його журналї¹⁾: „минуло вже три дні, як поїхав від нас отець-командир, а я й досї не спроможу ся спекати ся того тяжкого вражіння, що нагнало на мене його коротке у нас перебуванне. Мої блискучі, мої рожеві гадки так пригломшив той огляд і всього мене так збентежив, що коли-б в руках у мене не було листу від Лазаревського, так я зовсім би знесилїв від отього тяжкого вражіння. Хвала Богови, що є у мене в руках канва, а по їй можна виводити найрізноманїтнїйші везерунки!“

Огляд і іспит Львова не були вже останнім актом гнобительства і мордовання поета. Судило ся поетови на порозї з своєї „широкої тюрми“ зазнати і пережити ще гірші вражіння.

27 червня у ночі, йдучи повз флїгель, де жили офіцери, Тарас почув, що там съївають нову для його пісню: „Коврики на коврики, шатрики на шатрики“. Далі вже не можна було розібрати слів, бо съївака взяв занадто густим басом, а до того одчайдуха п'яниця інженер Кампїоні, вийшовши з флїгеля і побачивши Шев-

¹⁾ Записки стор. 27.

ченка, вхопив його за руку і потяг до сьвітлиці, щоб там познайомити з приїзжими, як він казав, „милыми ребятами“. В сьвітлиці на розістланому лямці сиділи і лежали „милые ребята“, а перед ними пишала ся піввідерна сулія з горілкою. Шевченко вирвав ся, та на втікача — на пляц; а Кампіоні за ним, тай ну гукати на чергового унтер-офіцера і звелів йому відвести Шевченка в арешт на гауптвахту за те, що нїби то поет „зневажив офіцера“. Мусів поет ночувати в арешті. На другий день покликали його до коменданта. Усков дав йому прочитати донос від Кампіоні. Там було написано, що вчора Шевченко заподїяв йому — Кампіоні образу, вилаявши в батька і в матір. „Я остовпів“, каже Шевченко¹⁾, „прочитавши донос, а заспокоївшись трохи, питаю коменданта: „Порадьте, що мині діяти?“ — „Нема другої ради опрїч попрохати у Кампіоні прощення, і щоб взяв свій донос назад; инакше, відповідно військовій дисциплїні — ви арештант. У вас є сьвідки, що ви були тверезим, а він знайде сьвідків, що ви його лаяли“.

— „Я заприсягну, що се брехня“.

— „А він заприсягне, що правда; він офіцер, а ви.. ви ще салдат“.

„Ох, як же тяжко залунало отсе слово! а я“, каже Тарас, „почав був забувати його“. Мусів Шевченко, „на половину визволений вже“, одягти салдацький мундур і йти до Кампіоні перепрошувати. Дві години стояв поет в передпокою, заким Кампіоні вийшов до його. „Богацько було треба висловити просьб, перепрошування і приниження, доки Кампіоні надїлив прощенням, але з „умовою, щоб я зараз же купив четвертину відра горілки. Я послав по горілку, а Кампіоні послав до коменданта забрати свою ябеду. Принесли горілку. Кампіоні кличе своїх „благородныхъ“ сьвідків, і один з них каже до мене: „А що! не хотїли ви з доброї волї познайомитись з нами, як годить ся людям благородним, дак ми вас примусили“, і все пяне товариство зареготало“.

От тепер читач мій легко спроможеть ся відповісти: чи можна було Шевченкови „любити і шанувати“ таких от офіцерів? чи можна було йому таких людей не вважати за „дурнів, за пяниць та за патентованих поганців?“

Не проминув і Косарєв, щоб на останні дні перебування Шевченка в Новопетровському не завдати йому пекучого болю.

Лишня 6-го приїхав до форту з Астрахани якийсь Татарин і пустив гутїрку, що в Астрахани сподївають ся, що під кїнець

¹⁾ Записки стор. 30—34.

серпня приїде туди великий князь генерал-адмірал Костянтин. „Капітан Косарев зараз імкнув, що треба лаштувати поважний калавур (а чейже з Астрахани князь поверне і до Новопетровського!) „і до того калавuru, з ласки писаря Петрова, призначив і мене“, записано в журналі у Шевченка: „7 липня, ледви задніло, погнали нас прилаштовувати амуніцію; потім о годині 7 вивели на пляц. Вийшов і Косарев в усьому своєму осячому величю, підійшов до мене, потрепав по плечу і мовив: „а що, брате, визволення!? Ні! ми ще зробимо з тебе видатного фронтовика на правий фланг, та тоді і в Богом“. І зараз же звелів капральному ефрейторови щодня по чотири години муштровать мене з рушницею. Мене кинуло в жах, як почув я такий наказ! От тобі і спокійна самотина на городі... Комендант, довідавшись про такі заходи Косарева, зробив йому нагану.. Господи! чи прийде коли день мого визволення? чи прийдуть коли такі дні, що я отсю сумну та правдиву хроніку читати му, яко вигадку, яко сон?“

XVIII.

Підлягаючи (бо не можна було нічого проти того вдіяти) такому гнобительству Львова, Кампіоні, Косарева і інч., чи можна-ж було Шевченкови не нудити ся, не страждати; найпаче, коли він довідав ся, що амністія йому прийшла до Оренбургу не пізнійш 15 мая; бо в той день невідома нам пані Ейсуня, пишучи до його з Оренбургу, витала його з волею¹⁾. „А воля моя“, сумує Тарас, „де-небудь у шинку з писарем гуляє: се певна річ, бо найбільші мої гнобителі займають ся муштрою, пияцтвом, картами, а канцелярією кермує який небудь писар Петров, повернений в салдати за шахрайство. Так воно заведено з давніх давен, і вжеж колиб отакий лад зрушили задля якогось там „рядового“ Шевченка, то себ було і проти заповіту батьків і проти статуту“.

За три дні після сього Тарас в листі до Лазаревського пише²⁾: „вже я списав цілий зшиток, що зладив на дорогу; вже і покривало від комарів, що придбав собі на дорогу у мене вкрали, а з Оренбурга ні слуху, ні духу. Молю Господа, щоб отсе був останній мій лист до тебе з отсього клятого форту“.

Сподівав ся нарешті Тарас, що почта з Гурева прийде і привезе йому волю 15 липня, а 16-го він покине „паскудний форт“,

¹⁾ Записки стор. 33.

²⁾ Основа 1862 кн. III стор. 11.

а доки те буде, нудьга душила його. Розважав він її найбільш за все на городі, під своєю вербою. „Під отєї тяжкі дні сподівання“, каже він¹⁾: „журнал мій став мині таким чимсь неминуче потрібним, як хорому лікар. А друга річ, що я придбав собі на дорогу — чайник — став неминуче потрібним задля мого журналу, так само, як журнал для мене. Без чайника та без чаю я якось лїниво брав ся за журнал, а тепер аби налив шклянку чаю, так само перо просить ся в руки. Який добрий геній шепнув мині завести журнал! ну щоб я робив цілий цілий місяць! без краю довгий місяць! Все таки отся робота (журнал) що дня кілька годин віднімає у моєї неволї та нудьги, котрих я неспроможен спекати ся. Колиб не трапило ся отього тяжкого дождання, ніколиб і на думку мині не впало завести отсю елястичну мебель, на якій я що дня тепер так спокійно відпочиваю²⁾“.

Алеж чи було то дійсне відпочивання? А коли й було, так вельми короткий час. Нудьга занадто гнітила його, і він майже що години тільки й гадає, чи скоро прийде почта та привезе йому волю. Навіть у ночі сон його не брав, а коли й засне, так і тут ввижаєть ся йому те, що так вабить його до себе: академія, Україна, приятелі: Куліш, Костомаров, Гулак, Лазаревський і иньші³⁾.

Зазираїть в записки поета хоч з 9 липня, і ви, наче в зеркалі, бачити мете, що діяло ся в душі його. Виображаючи почтовий човен, як він пливе, поет раз-у-раз позирає на вітрячок і відповідно простованню вітра гадає собі де саме той човен? як він пливе? чи скоро припливе? „Зняв ся свіжий вітер від норд-оста прямо в ніс нашому пошовому човну. Він тепер на відкритому морі кинув якір; а коли рушить, Господь відає“ (9 липня). „Вітер той самий!... Туга таж сама“ (10 липня). „Опівночі вітер перемінив ся і пішов на норд-вест“ (11 липня). „Вітер той самий; значить човен мусить дождати ся оренбурської почти. Чім близше до мене отся радісна подія, тим більш стаю я нетерплячим і полохливим. Сім тяжких років в отьому невихідному заточенню не здавали ся мині такими довгими і страшними, як отсі останні дні мого мордовання“ (13 липня). „Вітер той самий! чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене порадовав, коли-б хоч к завтрому повернув. Ліпше з одного разу ударити обухом, ніж пияти деревною

¹⁾ Записки стор. 41.

²⁾ Ibidem 59.

³⁾ Див. Записки 1—20 липня.

пллюкою дождидання“ (14 липня). „Вітер все той же — норд; хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все-б таки було минї легше. Два літа плавав я по Аральському морю і ні разу не подивив ся на компас; а за отсі останні, безкраю довгі дні і ночі я вивчив його всіма сторонами. О, вітре, вітре! коли-б ти міг спочувати мойому невсипущому горю, ти б ще третого дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аргонавтом з олівцем в руці на чердаці татарського корабля, що йде до Астрахані і останнім разом малював би вид своєї тюрми“ (15/VII). „По заході сонця заштилло, а опівночи зняв ся вітер від зюд-осту; вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба на наш почтовий човен. Сьвітом я зліз на найвисший шпиль скелі прибережної і сидів там до півдня. Не спостерігши на обрїю сподіваного жаглика, я з тугою вернув ся на огород і взяв ся їсти шинку, що виготовив на дорогу“ (16/VII). „Вітер все той же, немов зачарований“ (17 липня). „По заході сонця вітер пішов на зюд-ост; але слабий безнадійний! Чи буде, нарешті, край отакого скорботного істновання, отсього одноманїтного записування одноманїтних безкраїх днів?“ (18 липня). Нарешті 19 липня Тарас записує, що вітер пішов на норд, „я зрадів і почав ходити округи форту і доки пробарабанили „зорю“ я обійшов його чотири рази, значить пройшов 12 верстов... Ніч ясна, прекрасна, я не пішов в альтану, а сїв під вербою, щоб зручніш спостерегати вітер, дивлячись на вітрячок. О 12 год. ночі вітер не перемінив ся, не поменшав; добра ознака“... Тим часом доки Тарас писав 19 липня свій журнал, „вітер пішов на вест, і „Жайворонок“ (другий почтовий човен) полетів з Новопетровського на Гурев. „Марудний вітер! тяжка невідомість“, — так Шевченко кінчить свій журнал 19 липня.

Читаючи отсі спостереження вітру, ми ясно бачимо, як Тарасову душу гризе нудьга, не дає йому спати, „люта туга, гризе і ганяє його наче на корді, навкруги городу...“¹⁾ О, тяжко йому було в неволі! тяжко довело ся ждати і волі.

Шевченко був певен, що 20 липня попрощаєть ся з своєю тюрмою, так написав і до Лазаревського і до Кухаренка, але вітер зробив инакше. „Що діяти!“ сумує Тарас: „посидимо ще за морем та подождемо погоди! Цїлий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнув ся. Мертва тиша“²⁾.

В неділю 21 липня Тарас пішов ранком до форту поголити ся, йдучи стрів ся з унтер-офіцером Куліхом і від його першого дові-

¹⁾ Записки 9 липня.

²⁾ Записки 10 і 20 липня.

дав ся, що ранком о годині 9-й прилетіла „Ласточка“ (почтовий човен). Поголившись, стиснувши серце, вертав він на город до своєї верби, стрів Бурцова і від його довідав ся, що прийшла нарешті його воля!..

XIX.

Одначе і тут ще не наступив край мордованню нашого поета в широкій тюрмі. Канцелярська мертвота чи не хотіла, чи не спроможно їй було зразу зняти з Шевченка кайдани і зразу випустити його на волю. Вона, випускаючи його з Новопетровської хурдиги, приборкала його. З Уральська прислали до Новопетровського коменданта приказ лишень проте що „рядовой Шевченко уволенъ въ отставку“. Алеж на те, щоб виїхати з Новопетровського і по дорозі ніде не зачепити ся, треба було мати „установленный видъ“. Здавалось би чого тут міркувати? взять батальонному начальству написати і одіслати в Новопетровське, щоб доручили Шевченкови той „вид“, та на тому і край. Ні, се булоб вельми просто, булоб зовсім по людськи, та не булоб по канцелярському, було-б „не по формі“.

Комендант Усков, принявши приказ з Уральська, наказав ротному командиру Косареву виписати Шевченка з реєстру жовнірів і оголосити про се по роті. Більш нічого Ускову й не можна було зробити, і ніхто не тямив, щож далі діяти? Де добути Шевченкови „вид“? Комендант 22 липня повідав Тарасови, що не може видати йому білет на виїзд через Астрахань до Петербургу, бо немає ще приказа „по корпусу“, і що коли того приказа з корпусу не привезе наступна почта, так чи не доведеть ся Шевченкови плентати ся до Оренбургу за „видом“. Се значило зробити тисячу зайвих верстов! Про се Тарас не вельми ще сумує, сподіваючись, що в Оренбурзі за допомогою приятелів його Герна і Бюрно, він поладить свої дїраві фінанси, але йому велика шкода, що він вже не застане в Петербурзі вистави в академії художеств, і на довго відтягнеть ся побаченне його з граф. Толстими — добродїями його.

26 липня Тарас вислав до графа Федора Петровича лист з подякою за визволенне. Міркуючи з Усковим далі, стали на тому, що треба подождати нової почти. Щоб розважити нудьгу нового доживання, Тарас умовив ся з Фіялковським і з Обеременком йти в яр і там „чаєм шклянкою, та горілки чаркою“ справити „прощанне“. Але Фіялковський зрадив, бо заграв ся в „орлянку“, і Тарас

з Обеременком, замість яру, справили „прощання“ під вербою. А в ночі на 29 липня Тарасови наснили ся Артемовський, Куліш, Лазаревський і „все дороге серцю“. Під вечір того ж дня Шевченко змалював собі вид з Новопетровського, сподіваючись колись з того малюнку зробити акварельний малюнок. Вернувшись під вербу, він застав тут свого приятеля Обеременка і умовили ся „завтра раненько піти в балку снідати“.

Невідомо нам на превеликий жаль, що саме переконало Ускова видати Тарасови білет на виїзд. Невідомо й те, як покидав Шевченко хурдугу; знаємо тільки з записок його (5 серпня), що 31 липня Усков несподівано згодив ся дати йому білет, і о 9 годині ранком 2/14 серпня р. 1857 Шевченко на рибальському човні поплив з Новопетровського на Астрахань.

Таким чинном Тарас Григорович Шевченко перебув в Новопетровському форті, яко „рядовий“, шість літ, вісім місяців і сімнадцять день. В неволю полонили його 5 квітня р. 1847. Виходить, що взагалі в неволі його мордовано десять літ, три місяці і двадцять шість день. Час сей становить трохи що не четвертину всього віку поста і четвертину найліпшу, ту саме, коли талант його став широко розвивати ся всіма сторонами. Розвиток його таланту спинили і примусили невимовно тяжко страждати за Україну. Салдацька неволя, найпаче неволя приміркована Обручовим, дійсно, проковтнула, як мовив сам поет —

„Мое не злато — серебро,
Мої літа, моє добро“.

Вона проковтнула величезнійший скарб не тільки України, не тільки Славяньщини, а скарб усіх осьвічених людей.

Тепер, щоб виразнійше зрозуміти добутки такої довгої і невимовно тяжкої неволі, уявім собі два образи того самого Шевченка: уявім його таким, яким ми бачили його в січні р. 1847, коли він бояриновав на весіллі у Куліша, і таким, яким він виїхав з Новопетровського форту.

З боку фізичного побачимо страшенну ріжницю.

Під „червону шапку“ взяли Шевченка веселим, бадьорим, 33 літнім, з міцним здоровем, з густим русявим волосем на голові. З під „червоної шапки“, як мовив Костомарів, вернули его з здоровем на віки покаліченим, сивобородого, з головою чисто лисою!

Духово-морального образу неволя і покалічення его організма фізичного не перемінили. „Усе отсе мое“, каже Шевченко, „не-

вимовно тяжке горе, усі різні недуги мої, усе приниженне минули, ніби не чпаючи мене. Найменшого сліду вони не лишили. Кажуть, що досьвід єсть найлучший наш учитель. Але гидкий досьвід пройшов повз мене невидимкою. Мині здаєть ся, що я і нині (після заслання) точнісенько такий самий, яким був і десять літ назад. В мойому образі внутрішньому не перемінила ся ні єдина риса. Чи добре се?... Добре. І я з глибини душі моєї дякую Богови за те, що він не дав отому страшному досьвіду зачепити своїми залізними пазурами моїх думок, поглядів і віровань, яєних, наче у дитини. Де що вияєнило ся, покруглієшало, набрало ся більш природного розміру і вигляду, але все те є добутком старого Сатурна, що летить незупинно, а не добутком гіркого досьвіду“.¹⁾

Квітень р. 1896 в Алуцці (в Криму).

¹⁾ Записки стор. 21.

